



Tim Gravemaker
3722023
Masterthesis
Cultuurgeschiedenis
Begeleider: Britta Schilling

LEREN HERINNEREN

De visuele weergave van de Tweede Wereldoorlog in schoolboeken en de invloed hiervan op het collectief geheugen van Nederland

Inhoud

Inleiding.....	2
1. Boeken als bronnen en foto's als bewijs.....	9
1.1 Onderwijs	9
1.2 Beelden in boeken.....	10
1.3 Tekens.....	12
1.4 Selectie	15
1.5 Concluderend	15
2. De enquête	16
2.1 Methode.....	16
2.2 Opzet enquête.....	16
2.3 Bepalend en betrouwbaar.....	18
2.4 Zwart-wit	20
2.5 Verwoesting.....	23
2.6 Jodenvervolging.....	25
2.7 De oorlog buiten Europa	31
2.8 Vrouwen in de oorlog.....	35
2.9 Dagelijks leven.....	39
3. Conclusie	43
Literatuurlijst	46
Bijlage 1 - Lijst met gebruikte schoolboeken (op chronologische volgorde)	49
Bijlage 2 – De gebruikte foto's	50
Bijlage 3 – Tabellen.....	67
Bijlage 4 – De enquête.....	68

Inleiding

Recentelijk hebben de historici René Kok en Erik Somers het boek *Stad in Oorlog, Amsterdam 1940-1945 in foto's* uitgebracht. De foto's die hierin staan laten zien hoe onder andere Duitse soldaten door de straten marcheren, kinderen met veel plezier schaatsen over de grachten, het voltrekken van een bruiloft en andere scènes van dagelijks leven.¹ Het is een combinatie van bekende en onbekende beelden waarmee het verhaal van Amsterdam tijdens de Duitse bezetting verteld wordt. De bekende beelden creëren een context waarin de onbekende beelden beter kunnen worden geduid. Maar het is de vraag of mensen deze onbekende beelden van het dagelijks leven eenvoudig zullen accepteren als 'normaal' beeld van de Tweede Wereldoorlog.

De mens is enorm visueel ingesteld, we onthouden aan de hand van beelden.² Zodra een beeld zich heeft genesteld in ons geheugen is het lastig om deze beeldvorming te doorbreken. Er wordt ook dankbaar gebruik gemaakt van de bekendheid van deze beelden. Zo heeft de filmmaker Steven Spielberg gebruik gemaakt van verschillende technieken om zijn films *Schindler's List* (1993) en *Saving Private Ryan* (1998) te laten lijken op filmmateriaal uit de oorlog. Door de films te schieten in zwart wit, of een veel lagere kleursaturatie te gebruiken, wilde hij de films laten lijken op beelden uit de oorlog.³ Deze twee films zijn natuurlijk niet het enige wat de filmwereld te bieden heeft op het gebied van de Tweede Wereldoorlog, maar ze laten wel goed zien hoe beelden *uit* de oorlog gebruikt worden om nieuwe beelden *over* de oorlog een laag van historische authenticiteit mee te geven. De mediatheoreticus Anton Kaes schreef in 1989 al dat films over de Tweede Wereldoorlog een dusdanig sterk beeld vormden, dat daarmee werd bepaald of een beeld 'correct' was of niet.⁴

Door continu hergebruik van dezelfde visuele weergaves, bestaat er het risico dat er een eenzijdig beeld wordt opgenomen in het collectief geheugen. In zijn studie over de foto's van de Atjehoorlog, heeft de historicus Paul Bijl al laten zien hoe vergeten foto's keer op keer terugkomen in het publieke domein, maar ook iedere keer weer 'vergeten' worden omdat er niet genoeg raakvlak is met de maatschappij.⁵ Men herkent de foto's niet, of mist een 'framework' waarbinnen de foto's kunnen worden begrepen, waardoor de foto's geen onderdeel worden van het collectief geheugen.⁶ Het is daarbij goed voor te stellen dat de onbekende foto's uit de Tweede Wereldoorlog, zoals die in het boek van Kok en Somers, hetzelfde risico lopen.

De publiekshistoricus Jorma Kalela betoogt dan ook om de kennis van het publiek mee te nemen in de manier waarop geschiedenis geschreven wordt. Historici moeten ervoor zorgen dat de geschiedenis die ze schrijven aansluiting vindt bij het publiek, anders komt de boodschap niet aan.⁷ Door onderzoek te doen naar wat het publiek weet, of in ieder geval welke beelden het publiek vindt passen bij de Tweede Wereldoorlog, is het mogelijk om het visueel collectief geheugen van de Nederlandse maatschappij rondom dit onderwerp in kaart te brengen. Een directe herinnering aan de oorlog hebben de meeste mensen niet omdat ze de oorlog niet hebben meegemaakt. Hun herinnering aan de oorlog wordt gevormd door de verschillende bronnen waar ze de oorlog in tegenkomen. Dit kunnen verhalen van familieleden zijn die de oorlog wel hebben meegemaakt, maar ook populaire media zoals films en romans. Ieder beeld draagt bij aan de kennis en beeldvorming over de oorlog.

Historicus Kees Ribbens pleit dan ook voor het belang van onderzoek naar het samenspel van de weergaves van de Tweede Wereldoorlog in populaire media en hun gezamenlijke invloed op het collectief geheugen. Ribbens noemt deze weergaves in de populaire cultuur de bouwstenen

¹ René Kok en Erik Somers, *Stad in Oorlog, Amsterdam 1940-1945 in foto's* (Zwolle 2017).

² Paul Connerton, *How societies remember* (Cambridge 1989) 27.

³ Joseph McBride, *Steven Spielberg; A Biography* (Mississippi 2010) 432.

⁴ Anton Kaes, *From Hitler to Heimat. The Return of History as Film* (Cambridge, 1989) 196.

⁵ Paul Bijl, *Emerging Memory. Photographs of Colonial Atrocity in Dutch Cultural Remembrance* (Amsterdam 2015).

⁶ Bijl, *Emerging Memory*, 37.

⁷ Jorma Kalela, *Making History. The Historian and Uses of the Past* (Basingstoke 2012) 45.

waar het publiek zijn beeld van de oorlog mee bouwt.⁸ In het boek *Dynamiek van de herinnering*, waar de resultaten van het gelijknamige onderzoeksproject in staan, worden verschillen aspecten van de herinneringscultuur rondom de oorlog besproken.⁹ Alle hoofdstukken gaan echter over de manier waarop materiële cultuur verwijst naar de oorlog, geen enkel hoofdstuk beschrijft de invloed hiervan op de beeldvorming bij het publiek.

Bovendien komt niet iedereen in dezelfde mate in contact met de verschillende vormen van populaire cultuur. Niet iedereen gaat met regelmaat naar historische musea of kijkt even vaak naar een historische film. Dit is anders voor schoolboeken. Iedereen die naar het voortgezet onderwijs is geweest heeft les gehad aan de hand van schoolboeken en heeft daarin kennis gemaakt met de Tweede Wereldoorlog.¹⁰ De informatie in de schoolboeken vormt hiermee ook een van de bouwstenen van Ribbens. Eerdere onderzoeken hebben al gekeken naar de manier waarop de Tweede Wereldoorlog in schoolboeken wordt verbeeld en ook verandert over de tijd.¹¹ Deze thesis gaat verder en kijkt niet alleen naar de veranderingen in de schoolboeken, maar onderzoekt ook welke invloed de schoolboeken hebben op de vorming van een collectief geheugen door het publiek bij het onderzoek te betrekken.

In tegenstelling tot de wens van Ribbens om ‘afzonderlijke media en de uiteenlopende genres niet gescheiden maar juist in samenhang [te bestuderen]’, wordt er in dit onderzoek alleen gekeken naar schoolboeken.¹² Hier zijn een aantal redenen voor. Ten eerste de schaal van deze studie. Alle populaire uitingen rondom de Tweede Wereldoorlog combineren binnen één studie past meer bij een onderzoeksteam dan bij een enkele auteur. Ten tweede is de reikwijdte van schoolboeken enorm, aangezien bijna iedereen wel naar school is geweest. De invloed van schoolboeken is daarom makkelijker in kaart te brengen. En ten slotte wordt er niet alleen gekeken naar de weergave van de oorlog, maar wordt er ook gekeken naar de invloed van deze weergave op het collectief geheugen van de Nederlandse maatschappij. Hierdoor biedt dit onderzoek een aanvulling op eerder onderzoek over de manier waarop de Tweede Wereldoorlog in lesboeken is behandeld en dient tevens als een eerste verkenning voor verder, vergelijkend, onderzoek zoals Ribbens dit bepleit.

In dit onderzoek staat de vraag ‘Wat is de invloed van de weergave van de Tweede Wereldoorlog in de schoolboeken uit het voortgezet onderwijs op het collectief geheugen van Nederland?’ centraal. Om dit te onderzoeken moeten er eerst verschillende stappen worden doorlopen, die gelijk staan aan de deelvragen van dit onderzoek. Eerst moet er worden gekeken naar welke beelden het meeste voorkomen in de schoolboeken en welke beelden weinig voorkomen. Beelden die veel voorkomen zullen naar verwachting meer invloed hebben op de beeldvorming dan beelden die weinig voorkomen. Daarbij wordt er gekeken hoe deze beelden worden gebruikt en hoe de onderwerpen op de foto’s worden besproken. Hierdoor worden eventuele veranderingen in het gebruik van de foto’s zichtbaar en kan er ook gekeken worden naar een veranderingen in de beeldvorming.

Aan de hand van deze inventarisatie zullen er een aantal thema’s worden vastgesteld waarmee gekeken zal worden naar de invloed van deze beelden op de beeldvorming. Bij deze thema’s zullen foto’s worden uitgezocht die passen bij de beelden uit de schoolboeken. Deze foto’s zullen vervolgens in de vorm van een enquête onder de Nederlandse bevolking worden verspreid. De respondenten wordt gevraagd te kiezen tussen twee foto’s en aan te geven welke van de twee

⁸ Kees Ribbens, ‘Strijdtönen. De Tweede Wereldoorlog in de populaire historische cultuur’, *Tijdschrift voor geschiedenis*, Vol. 127, No. 1, 2014, 85-106, aldaar 96.

⁹ Frank van Vree en Rob van der Laarse (red.), *De Dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009).

¹⁰ Tot aan de Mammoetwet uit 1968 heette het voortgezet onderwijs eerst middelbaar onderwijs. Hier zal steeds de term voortgezet onderwijs worden gebruikt.

¹¹ Dienke Hondius, *Oorlogslessen. Onderwijs over de oorlog sinds 1945* (Amsterdam 2010); Marc L.F. van Berkel, ‘Holocaust representation in Dutch history textbooks 1960-2010’, *Studi sulle formazioni* februari 2016, 47-65.

¹² Ribbens, ‘Strijdtönen’, 96.

het best past bij hun beeldvorming. Hierdoor komt naar voren welke beelden overheersen in de collectieve beeldvorming. De inzichten uit dit onderzoek kunnen gebruikt worden om nieuwe informatie te brengen op een manier die aansluit bij wat het publiek waardoor nieuwe beelden makkelijker onderdeel kunnen worden van het collectief geheugen.

In 1925 kwam de Franse socioloog Maurice Halbwachs met het begrip collectief geheugen. Volgens hem is al het geheugen sociaal bepaald en afhankelijk van de sociale kaders waarbinnen men zich bevindt.¹³ Deze kaders zijn bijvoorbeeld het gezin, de religieuze gemeenschap, maar ook de natie. Deelname aan de groep betekent ook het accepteren van het gedeelde verleden van die groep.¹⁴ Dit gedeelde verleden bestaat dan uit datgene wat de groep belangrijk vindt voor hun identiteit, vaak vastgelegd in wat door Aleida Assmann het cultureel geheugen wordt genoemd.¹⁵ Het cultureel geheugen bestaat voor een groot deel uit geobjectificeerde cultuur, zoals de schoolboeken in dit onderzoek.¹⁶ Schoolboeken zijn daarom een waardevolle bron om mee te onderzoeken hoe de Nederlandse maatschappij dacht over hun verleden en welke elementen daarvan belangrijk waren voor de volgende generaties.

Door de selectie van de onderwerpen die een schoolboek bespreekt, worden gebeurtenissen uit het verleden juist uitgelicht of achterwege gelaten. De keuze voor de onderwerpen en de toon waarmee deze worden besproken is afhankelijk van wat de maatschappij op dat moment belangrijk vindt. Zo is het onderwijs in de jaren direct na de oorlog vooral gericht op herstel van trots en eenheid en dat is terug te zien in de toon waarop bijvoorbeeld het verzet in Nederland werd besproken.¹⁷ Zo wordt in er de zesde druk van het schoolboek *Wereld in Wording* uit 1960 geschreven dat:

De intellectuele elite en de massa elkaar vonden in dit algemeen verzet, waarin het nationaal gevoel evenzeer versterkt werd als het besef, dat men streed voor de onvergankelijke waarden van vrijheid en gerechtigheid.¹⁸

In latere jaren wordt de rol van het verzet steeds verder genuanceerd. Het schoolboek *Kleio* uit 1977 geeft aan dat actief verzet maar slechts weinig voorkwam.¹⁹ Veranderingen in de manier waarop deze gebeurtenissen worden besproken geven aan dat de betekenis die deze gebeurtenissen hebben voor de maatschappij ook is verandert. Als uitingen van het cultureel geheugen kunnen schoolboeken daarom ook gezien worden als weergave van de *Zeitgeist*.²⁰

Aleida Assmann onderscheidt het cultureel geheugen in wat ze een canoniek actief geheugen en een archivaal passief geheugen noemt. Het canonieke geheugen is het verleden dat actief wordt herinnerd en het archivale geheugen is het verleden zoals dat opgeslagen ligt in de archieven, wachtend tot het 'naar buiten wordt gebracht'.²¹ Uiteraard is het mogelijk dat het archivale geheugen onderdeel wordt van het canonieke of andersom.²² Maar zoals het al eerder genoemde onderzoek van Paul Bijl al heeft laten zien, is dit geen eenvoudig proces. Als er geen

¹³ Astrid Erll, *Memory in culture* (Hampshire 2011) 15-16.

¹⁴ Erll, *Memory in culture*, 16.

¹⁵ Aleida Assmann, 'Re-framing memory. Between individual and collective forms of constructing the past', in: Karin Tilmans, Frank van Vree en J.M. Winter (red.), *Performing the past: memory, history, and identity in modern Europe* (Amsterdam 2010), 35 – 50, aldaar 43.

¹⁶ Jan Assmann and Jan Czaplicka, 'Collective Memory and Cultural Identity', *New German Critique* 65 (1995) 125 – 33, aldaar 128.

¹⁷ Hondius, *Oorlogslessen*, 65-66.

¹⁸ W. Beemsterboer, e.a., *Wereld in Wording* (zesde druk 1960) 335.

¹⁹ A.b. Ceulaert en O. Feitsma, *Kleio voor de de Mavo-top* (1977) 81.

²⁰ S. Lässig en K.H. Pohl, 'History textbooks and Historical Scholarship in Germany', *History Workshop Journal* Vol. 67, Iss. 1, 2009, p. 125-139, aldaar p. 125.

²¹ A. Assmann, 'Re-framing memory', 43.

²² *Ibidem*, 44.

raakvlakken zijn tussen de foto en de maatschappij, dan heeft de foto geen effect.²³ Oftewel, de boodschap van de foto gaat verloren en de herinnering blijft deel van het archivale geheugen. Dit risico bestaat ook voor de foto's over het dagelijks leven tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Hoewel volgens Halbwachs al het geheugen collectief is bepaald, blijft het geheugen een individuele eigenschap. Het geheugen van de mens ligt besloten in de fysieke hoedanigheid van het brein. Susan Sontag heeft dus geen ongelijk in haar kritiek dat het geheugen individueel is en samen met het individu sterft.²⁴ Toch is het belangrijk om te onthouden dat collectieve constructies van het geheugen, zoals de schoolboeken, wel degelijk invloed hebben op het individuele geheugen. Martijn Kleppe heeft in eerder onderzoek al laten zien dat beeldredacteurs zich laten leiden door hun eigen geheugen bij de keuze voor afbeeldingen in schoolboeken.²⁵ Dit voorbeeld laat goed zien hoe het collectief geheugen invloed heeft op het individuele geheugen, wat weer invloed heeft op het collectieve geheugen. Hierdoor ontstaat er een zelfversterkend effect, waarbij het canonieke cultureel geheugen steeds hetzelfde blijft. Het achterliggende idee hierbij is dat nieuwe kennis wordt afgewogen tegen de kennis die we al hebben.

Het begrip geheugen zoals dat gebruikt wordt door Jan en Aleida Assmann suggereert een actiever proces dan daadwerkelijk het geval is. Herinneringen worden niet actief onderverdeeld in het actieve of passieve geheugen. Voor het geobjectificeerde culturele geheugen is er wellicht sprake van gate-keeping, zoals bij de beeldredacteurs, maar een individu kiest niet om zomaar een foto te vergeten. De Franse socioloog Pierre Bourdieu spreekt hierbij over cultureel kapitaal, een vorm van kennis die men gedurende zijn leven opbouwt en voor een deel bestaat uit kennis van culturele codes die bepalen hoe men zich dient te gedragen in situaties. Voor Bourdieu speelt repetitie hierin een belangrijke rol.²⁶ Door vaker in aanraking te komen met een bepaald type beelden, worden deze beelden opgenomen in het kapitaal en daarmee dus in de beeldvorming.

Foto's zijn een krachtige visuele bron. Het idee dat foto's ons iets over het verleden kunnen vertellen is een sentiment dat al langer leeft onder het publiek. Het maatschappelijk belang van foto's blijkt wel uit de populaire uitdrukking 'Pics, or it didn't happen'. Gebeurtenissen krijgen meer geloofwaardigheid als hun bestaan kan worden aangetoond met foto's. Het is dan ook niet gek dat 71% van de Nederlandse bevolking vindt dat historische foto's een betrouwbaar tot zeer betrouwbare bron vormen.²⁷ Foto's worden dan ook gezien als 'mnemonic devices' die ons helpen herinneren wat we willen herinneren.²⁸ De kracht van een foto ligt in de onbeweeglijkheid van dat wat het ons toont.²⁹ Susan Sontag zei al dat '[p]hotographs may be more memorable than moving images, because they are a neat slice of time, not a flow.'³⁰ Hierdoor kunnen foto's in alle rust worden bekeken en lenen ze uitstekend om te worden gebruikt in schoolboeken.³¹

Bovendien helpen afbeeldingen ons ook om dingen beter te onthouden.³² Het is dan ook om deze reden dat schoolboeken afbeeldingen gebruiken om leerlingen te helpen met het vormen

²³ Susan Sontag, *On Photography* (St Ives 2008) 17.

²⁴ Susan Sontag in A. Assmann, 'Re-framing memory', 36.

²⁵ Martijn Kleppe, *Canonieke Icoonfoto's. De rol van (pers)foto's in de Nederlandse geschiedschrijving* (Delft 2013) 63.

²⁶ Rob Moore, 'Capital', in Michael Grenfell (ed.), *Pierre Bourdieu. Key Concepts* (Durham 2008), 98-113, aldaar 102-103.

²⁷ Dit blijkt ook uit de gehouden enquête waarin 80% van de ondervraagden historische foto's als betrouwbaar beschouwt. Zie hiervoor tabel 3 in hoofdstuk 2. De complete dataset is te downloaden via de website <https://beeldvormingwo2.wordpress.com/2017/08/18/resultaten-enquete/>.

²⁸ Rob Kroes, *Photographic Memories. Private Pictures, Public Images, and American History* (Hanover 2007) 4.

²⁹ Mark Howard Moss, *Toward the visualization of history: the past as image* (Lanham 2008) 117; P. Hagopian, 'Vietnam War Photography as a Locus of Memory' in A. Kuhn en K.E. McAllister (red.), *Locating Memory. Photographic Acts* (New York 2008), 201-222, aldaar 214.

³⁰ Sontag, *On Photography*, 17

³¹ Ibidem, 17; Hagopian, 'Vietnam War Photography', 214.

³² Peter Burke, *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence* (Londen 2001) 13.

van een beter beeld van het verleden.³³ Schoolboeken bevatten natuurlijk niet alleen maar foto's. De foto's zijn vooral bedoeld om de tekst visueel te begeleiden. Maar de tekst die we lezen wordt niet als tekst onthouden, maar wordt vaak als beeld in ons geheugen opgeslagen.³⁴ Omdat we dus in beelden onthouden, wordt er in dit onderzoek aan de hand van foto's gekeken naar het collectief geheugen rondom de Tweede Wereldoorlog.

Marita Sturken en Lisa Cartwright waarschuwen dat de betekenis van een foto veranderd zodra de culturele of historische context verandert.³⁵ De foto-historici René Kok en Erik Somers gaan zelfs zo ver om te zeggen dat foto's an sich niks vertellen over het verleden, de waarheid kan niet worden opgemaakt uit enkel een foto.³⁶ Veel van de gebruikte foto's binnen dit onderzoek zijn persfoto's. Persfoto's hebben als doel een verhaal te vertellen of in ieder geval te ondersteunen. Het onderwerp dat de fotograaf kiest om te fotograferen is gebaseerd op het verhaal dat hij wilt vertellen.³⁷ Henri Beunders zegt dan ook over persfotografie dat het waarheidsgehalte van een foto niet meer dan een verlengstuk is van de persoonlijkheid van de fotograaf.³⁸ En hoewel er een kern van waarheid zit in de stelling van Beunders, dat het geloof in de waarheid van een foto niet meer is dan een geloof, verwijzen foto's wel degelijk naar de gebeurtenissen die zij tonen.³⁹ Uiteraard blijft voorzichtigheid geboden en moeten we waken voor vervalsingen, maar het begint ook binnen academische kringen steeds mee door te dringen dat foto's een bron over het verleden kunnen vormen en niet langer slechts een plaatje bij een praatje vormen.⁴⁰

De academische notie dat foto's een bron zijn waarmee een historische representatie gevormd kan worden, in plaats van een directe blik op het verleden geven, duidt op een breuk met het publiek.⁴¹ Deze breuk zit in de manier waarop de foto's worden gebruikt. Academici zijn geïnteresseerd in de bruikbaarheid van de foto's; wat is de inhoud en welk nut dienen de foto's als historische bron?⁴² Het publiek aan de andere kant accepteert historische foto's in ruime mate als betrouwbare bron. Dat niet alleen, 80% van de respondenten geeft ook aan dat ze historische foto's bepalend vinden voor hun beeldvorming over de Tweede Wereldoorlog. Daarom is het belangrijker om bij het publiek te kijken naar het effect van de foto's. Welk type beelden worden het beste onthouden? Uit welke beelden bestaat de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog?

In plaats van te onderzoeken of foto's geschikt zijn als historische bron, accepteert dit onderzoek het feit dat visuele bronnen nu eenmaal overal om ons heen zijn en kijkt daarom naar de *invloed* van deze beelden. Hiermee is niet gezegd dat een kritische blik niet langer nodig is, maar terwijl de academici nadenken over het gebruik van foto's binnen de geschiedschrijving kijkt het publiek naar documentaires, bezoeken ze musea en lezen ze op school boeken voorzien van afbeeldingen. Martijn Kleppe heeft al eerder onderzoek gedaan naar de rol die persfoto's spelen binnen het geschiedenisonderwijs en hoe de betekenis van die foto's veranderd door de jaren heen. Kleppe doet zelf specifiek onderzoek naar wat hij middels de terminologie van David Perlmutter

³³ Arie Wilschut, Dick van Straaten en Marcel van Riessen, *Geschiedenisdidactiek. Handboek voor de vakdocent* (Bussum 2004) 128.

³⁴ Connerton, *How societies remember*, 27.

³⁵ Marita Sturken, *Practices of Looking: an introduction to visual culture* (New York 2001) 111.

³⁶ Kok en Somers, *Stad in oorlog*, 5.

³⁷ Beunders, 'Oorlogsfotografie', 26.

³⁸ H.J.G. Beunders, 'Oorlogsfotografie. De duistere betekenis van beelden', in E.O.G. Haitsma Mulier, L.H. Maas en J. Vogel (red.), *Het beeld in de spiegel. Historiografische verkenningen*. (Hilversum 2000), 19-38, aldaar 19.

³⁹ Ibidem, 23.

⁴⁰ H.J.G. Beunders en Martijn Kleppe, 'Een plaatje bij een praatje of bron van onderzoek?', *Groniek* Nr. 187 (2010), 121-139.

⁴¹ David Bate, 'The memory of photography', *Photographies* Vol. 3, No. 2 (sept. 2010), 243-257, aldaar 255-256.

⁴² Een mooie studie naar het gebruik van foto's als historische bron kan gevonden worden in de publicatie van Ellen Tops, *Foto's met gezag. Een semiotisch perspectief op priesterbeelden 1930-1990* (Nijmegen 2001).

unieke iconofoto's noemt.⁴³ Dit zijn foto's die direct terug te leiden zijn naar een eenmalige gebeurtenis.

Tegenover deze unieke iconofoto's staan generieke iconofoto's. Hierbij verwijzen meerdere type beelden (elementen op een foto) naar een gebeurtenis.⁴⁴ In zijn boek over iconofoto's behandelt Kleppe geen foto's over de Tweede Wereldoorlog, omdat er steeds gebruik wordt gemaakt van verschillende foto's.⁴⁵ Er is dus bij de foto's van Tweede Wereldoorlog geen sprake van unieke iconofoto's maar van generieke iconofoto's. Ze worden er verschillende foto's getoond van bekeken in relatie tot de tekst in de schoolboeken. Immers, de context waarin de foto wordt getoond bepaalt in grote mate de manier waarop de foto wordt geïnterpreteerd.⁴⁶ In plaats van te spreken over generieke iconofoto's, wordt er hier gesproken over iconische beelden waarbij er niet alleen wordt gekeken naar de gebruikte foto's maar ook naar de informatie in de tekst.

Om deze iconische beelden te bepalen zijn schoolboeken voor het voortgezet onderwijs uit de periode 1960 tot 2010 geanalyseerd op hun weergave van de Tweede Wereldoorlog. Er is gekozen om de analyse in 1960 te laten beginnen, aangezien de oudste leeftijdsgroep waar in de enquête naar wordt gekeken rond deze periode naar het voortgezet onderwijs is geweest. Er zijn twee redenen om het onderzoek tot 2010 te laten lopen. Tegenwoordig is er veel meer sprake van digitaal onderwijs, waarbij schoolboeken steeds vaker digitaal worden aangeboden. Dit maakt dat deze boeken niet in het archief beschikbaar zijn, maar ook dat de boeken veel meer mogelijkheid bieden om aan de hand van filmpjes en afbeeldingen het verleden weer te geven. De tweede reden is meer praktisch van aard. Het bedrijf Panelinzicht dat geholpen heeft met het verspreiden van de enquête heeft geen jongere deelnemers dan 16 jaar in hun bestand, waardoor het risico bestond dat deze leeftijdsgroep ondervertegenwoordigd zou zijn in de analyse rondom de beeldvorming.⁴⁷

Bij de analyse van de schoolboeken is er gekeken naar welke onderwerpen worden besproken in de schoolboeken en de manier waarop deze worden weergegeven (zowel tekstueel als visueel) zodat kan worden vastgesteld welke beelden als iconische beelden kunnen worden beschouwd. Vervolgens zijn er foto's geselecteerd die passen bij deze iconische beelden. Om de invloed op het collectief geheugen te onderzoeken is er een enquête ontworpen waarbij er steeds een iconisch beeld wordt gecombineerd met een onbekend beeld, of juist een ander iconisch beeld. De respondenten moesten daarbij steeds de foto kiezen die het meest paste bij hun beeldvorming over de Tweede Wereldoorlog.

In hoofdstuk 1 wordt de analyse van de schoolboeken besproken. Hier zal worden beschreven welke onderwerpen kunnen worden gezien als de iconische beelden en welke niet. Bovendien zal er worden beschreven op welke manier de selectie van foto's voor in de enquête tot stand is gekomen en welke valkuilen het gebruik van foto's met zich meebrengt. In hoofdstuk 2 zullen de opzet en de resultaten van de enquête worden besproken. Deze resultaten zijn onderverdeeld in zes thema's die elk aansluiten op een uniek aspect van de weergave van de Tweede Wereldoorlog in de schoolboeken. Het eerste thema kijkt naar de invloed van zwart-wit fotografie. Veel gebruikte foto's zijn zwart-wit terwijl veel nieuw ontdekte foto's in kleur zijn. Daarom is het belangrijk om te weten hoe het publiek hierover denkt.

De overige vijf thema's behandelen de onderwerpen die vaak, of juist weinig, terugkomen in de schoolboeken. Het tweede thema kijkt naar beelden van verwoesting omdat deze beelden het

⁴³ David Perlmutter, *Photojournalism and foreign policy. Icons of outrage in international crisis* (Westport 1998), in Kleppe, *Canonieke Icoonfoto's*, 31.

⁴⁴ Kleppe, *Canonieke Icoonfoto's*, 32.

⁴⁵ Ibidem, 92.

⁴⁶ Kok en Somers, *Stad in Oorlog*, 5.

⁴⁷ Om ervoor te zorgen dat de enquête een goede dwarsdoorsnede van de Nederlandse maatschappij is, heb ik het marktonderzoeksbureau Panelinzicht bereid gevonden om mij te helpen om de enquête onder het Nederlandse publiek te verspreiden. Hierdoor is het bereik groter geweest dan mogelijk was via mijn eigen kanalen.

meeste voorkomen in de schoolboeken.⁴⁸ Het derde thema kijkt naar de Jodenvervolging. De Jodenvervolging wordt pas relatief laat besproken in de schoolboeken waardoor er goed gekeken kan worden naar de beeldvorming van verschillende generaties. Het vierde thema kijkt naar de manier waarop de schoolboeken de oorlog buiten Europa bespreken. Ook bij dit thema is er sprake van een verandering over tijd van de manier waarop dit onderwerp wordt behandeld. Daarnaast kan het een handvat geven om immigranten die zich niet kunnen identificeren met de nationaal (Europees) gerichte geschiedenis, door middel van kleine aanpassingen wel deel te kunnen laten nemen aan een gedeeld verleden. Thema vijf behandelt de rol van vrouwen tijdens de oorlog. Pas de laatste decennia is er aandacht voor de rol die vrouwen speelden tijdens de oorlog, waardoor ook hier verandering over tijd goed zichtbaar is. Het laatste thema kijkt naar het dagelijks leven tijdens de oorlog. Dit beeld ontbreekt compleet in de schoolboeken en wordt op zijn best slecht enkele keren besproken. Zoals het boek *Stad in Oorlog* laat zien, komen er steeds mee foto's naar boven die ons het dagelijks leven tijdens de oorlog laten zien. Deze nieuwe beelden staan soms haaks op wat men op school geleerd heeft. Juist vanwege de verplichting van historici om rekening te houden met de kennis van hun publiek, wordt er bij thema 6 gekeken naar de tegenstelling tussen deze bekende en onbekende beelden en de perceptie van deze beelden binnen het collectief geheugen.

In een maatschappij waar een visuele weergave van het verleden een steeds belangrijkere rol speelt, is het van belang om te weten welke beelden van de Tweede Wereldoorlog het meeste aanspreken bij het publiek. Bij musea is visualisering ook een steeds grotere rol gaan spelen.⁴⁹ Als blijkt dat bepaalde beelden een sterkere respons oproepen is de kans groot dat ze de aandacht afleiden van de boodschap die het museum wil vertellen. Hetzelfde geldt uiteraard voor de informatie die in de schoolboeken staat. Biedt de huidige beeldvorming over de Tweede Wereldoorlog de ruimte voor nieuwe beelden en nieuwe inzichten? Of bestaat er het risico dat sommige beelden al dusdanig sterk zijn, dat alle nieuwe beelden als minder echt worden bestempeld?

De beeldvorming rondom de Holocaust is al dusdanig sterk, dat nieuwe beelden van recentere genocides worden afgewogen tegen die van de Holocaust en vaak ook makkelijker weer worden vergeten.⁵⁰ Zonder ook maar enige afbreuk te willen doen aan de ernst en de verschrikkingen van de Holocaust en de rest van de oorlog, is het wel enorm belangrijk om te kijken naar welke beelden de beeldvorming overheersen. Niet met als doel om deze beelden met nieuwe beelden te laten strijden, maar om ze naast elkaar te laten bestaan en elkaar juist aan te laten vullen. Met de groeiende interesse binnen het onderwijs voor de Tweede Wereldoorlog is het belangrijk om te kijken naar welk verhaal wij vertellen over ons verleden.⁵¹

⁴⁸ Tabel 1 in hoofdstuk 1 laat zien dat foto's van verwoesting met 21 stuks het meeste voorkomen in de schoolboeken uit de analyse.

⁴⁹ Erik Somers, *Oorlog in het museum. Herinnering en verbeelding* (Zwolle 2014) 311.

⁵⁰ Barbie Zelizer, *Remembering to forget. Holocaust memory through the camera's eye* (Chicago 1998).

⁵¹ Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'Interesse voor WOII in het onderwijs blijft groeien' (versie 2 maart 2017) <http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/nieuws/detail.html?id=42322#/index> (18-8-2017).

1. Boeken als bronnen en foto's als bewijs.

*'Our image of other people, or of ourselves for that matter, reflects the history we are taught as children. This history marks us for life.'*⁵²

Het eerste gedeelte van het bovenstaande citaat van historicus Marc Ferro geeft haarfijn aan wat voor velen vanzelfsprekend lijkt; we weten wat we leren. Het tweede gedeelte van het citaat sluit naadloos aan het thema van dit onderzoek. Dat wat we leren op school, bepaalt hoe wij later in het leven naar dingen kijken. Dat is ook de reden dat in dit onderzoek er gekeken wordt naar de invloed van het onderwijs op de beeldvorming, en dan specifiek de invloed van de weergave van de Tweede Wereldoorlog in de schoolboeken van het voortgezet onderwijs. Om te kijken welke invloed schoolboeken hebben op de beeldvorming binnen het collectief geheugen van Nederland moet er eerst worden gekeken welk type beelden er in de schoolboeken voorkomen. Hiervoor zullen er in dit hoofdstuk verschillende schoolboeken worden geanalyseerd op hun weergave van de oorlog met als doel om de onderwerpen te selecteren waarmee de beeldvorming kan worden getest. Aan het einde van dit hoofdstuk zullen ook de foto's worden besproken die bij deze onderwerpen zijn uitgezocht.

1.1 Onderwijs

Onderwijs bestaat niet alleen maar uit schoolboeken. Naast uiteraard de docenten die de leerlingen begeleiden bij het leren van de stof, zijn er nog andere middelen die de leerlingen kunnen gebruiken. Waar voorheen historische schoolplaten nog aan de wand hingen, hebben scholen tegenwoordig de beschikking over tablets waarmee de leerlingen zelf online afbeeldingen, filmpjes en teksten kunnen bekijken.

Hoewel het lesboek dus niet het enige medium is dat gebruikt wordt, blijft het wel een van de belangrijkste materialen binnen het onderwijs. Digitale leeromgevingen zijn een toevoeging aan het lesmateriaal dat in de boeken beschikbaar is. Bovendien is deze digitalisering van het onderwijs een zeer recente ontwikkeling. De opkomst van het internet, en in het verlengde daarvan de digitale leeromgeving, is pas rond 2000.⁵³ Antoon de Baets heeft al laten zien dat zeker tot aan de jaren 1980 schoolboeken zelfs als het belangrijkste medium in het onderwijs werden gezien.⁵⁴ Het is dan ook niet onwaarschijnlijk dat ondanks de opkomst van de nieuwe media het lesboek onverminderd de spil uit blijft maken van de onderwijsmethoden.⁵⁵ Hierdoor leent het schoolboek zich uitstekend voor een analyse van het onderwijs.

In de inleiding werd al genoemd hoe schoolboeken onderdeel zijn van het culturele geheugen. In beide van deze vormen van geheugen worden die herinneringen die belangrijk worden gevonden voor de identiteit van de groep in het collectief geheugen opgenomen. Toch zijn de herinneringen niet compleet stabiel, aangezien er tussen verschillende generaties verschillen te zien zijn. Mede door veranderingen in de maatschappij verandert de weergave van de oorlog in de schoolboeken. Zo komt de Jodenvervolgning vanaf 1977 steeds vaker voor en worden de militaire aspecten steeds minder vaak besproken.⁵⁶ Maar net zoals het collectief geheugen invloed heeft op de schoolboeken (in de zin dat het een afspiegeling creëert), beïnvloeden de schoolboeken op hun

⁵² Marc Ferro, *The Use and Abuse of History: or how the past is taught to children* (Londen 2003) ix.

⁵³ Kleppe, *Canonieke Icoonfoto's*, 57. Kleppe geeft dat hij zijn onderzoek eindigt rond 2000 vanwege de opkomst van het internet.

⁵⁴ Antoon de Baets, *Beeldvorming over niet-westerse culturen. De invloed van het geschiedenislesboek op de publieke opinie in Vlaanderen 1945-1984* (Gent 1988) 690.

⁵⁵ Kleppe, *Canonieke Icoonfoto's*, 49. Daarnaast zijn er tegenwoordig ook zogeheten 'ipad-scholen' of Steve-Jobs scholen, maar deze spelen eigenlijk geen rol tijdens de onderzochte periode. De opkomst van deze scholen gebeurt pas omstreeks 2013.

⁵⁶ Hondius, *Oorlogslessen*, 285-286.

beurt ook weer de maatschappij en het collectief geheugen.⁵⁷ Dat is ook gelijk de tweede reden om schoolboeken te onderzoeken in relatie tot het collectief geheugen. Eerder onderzoek naar de ontwikkelingen van het onderwijs in relatie tot de Tweede Wereldoorlog ging vooral over de invloed van de maatschappij op de schoolboeken. Dit onderzoek kijkt naar de invloed van het onderwijs op de maatschappij.

Afbeeldingen zijn sinds de jaren 1960 een steeds grotere rol gaan spelen binnen het onderwijs. Een Brits onderzoek uit de jaren 1980 heeft ook laten zien dat leerlingen van tussen de 10 en 13 jaar afbeeldingen prettiger vonden om geschiedenis te leren dan slechts tekst.⁵⁸ Het is dan ook niet verwonderlijk dat in *Geschiedenisdidactiek: Handboek voor de vakdocent* er een compleet hoofdstuk wordt gewijd aan 'stilstaand beeld' als didactisch hulpmiddel.⁵⁹ Aangezien we het verleden onthouden aan de hand van beelden, is het aannemelijk dat het verleden dan ook wordt onthouden aan de hand van de beelden die we te zien krijgen. In dit onderzoek ligt de nadruk op de foto's die worden gebruikt in de schoolboeken en de beeldvorming die daaruit ontstaat. Ook zal er worden gekeken naar de tekstuele weergave van de Tweede Wereldoorlog, om te kijken naar eventuele veranderingen van de context waarin de foto's worden gebruikt.

1.2 Beelden in boeken

Om te onderzoeken welke beeldvorming er voortkomt uit de schoolboeken is er gekeken naar schoolboeken die tussen 1960 en 2010 gebruikt zijn in het voortgezet onderwijs, met stappen van ongeveer tien jaar. Een compleet overzicht van de schoolboeken die voor de analyse gebruikt zijn is te vinden in bijlage 1. Het doel van de schoolboekenanalyse is om te kijken welke onderwerpen het meest in foto's worden weergegeven en in welke hoedanigheid deze onderwerpen in de tekst worden besproken. De onderwerpen die hieruit voortkomen kunnen gezien worden als de iconische beelden. Het is daarom belangrijk om de juiste methode te hanteren om de schoolboeken te analyseren. De analyse is er dan ook niet op gericht om de boeken per periode onderling op inhoud te vergelijken, maar om de beeldvorming over de tijd te analyseren. Hoewel er rekening gehouden wordt met eventuele verschillen die per periode kunnen bestaan, zullen er toch enkele generalisaties nodig zijn om een algemene ontwikkeling te beschrijven.

Wolfgang Marienfeld beschrijft drie verschillende methodes om schoolboeken te analyseren. Ten eerste de beschrijvend-analytische methode, waarbij het gaat om 'Verstehen' en waarbij de interpretatie van schoolboeken gelijk is aan de interpretatie van andere historische bronnen. Hierbij geldt de inhoud van de tekst als toegang tot het verleden en de motieven van de auteur. De tweede methode die Marienfeld noemt is de kwantitatieve analyse. Hierbij is de analyse gericht op kwantificeerbare resultaten, waarbij er weinig gezegd kan worden over de toedracht van die resultaten. Daarom noemt Marienfeld nog een derde methode, namelijk de kwalitatieve inhoudsanalyse waarbij beide eerdere methoden worden gecombineerd.⁶⁰ Door een analyse op inhoud (kwaliteit) te combineren met een analyse op frequentie en volume (kwantiteit) kan er beter gekeken worden naar welke onderwerpen belangrijk worden gevonden en de verandering van toon over tijd.

Marienfeld schrijft dat de kwalitatieve inhoudsanalyse niet geschikt is om een geheel schoolboek te analyseren, vanwege het categorieënsysteem waar alle onderwerpen in onderverdeeld zouden moeten worden. Daarnaast geeft Marienfeld ook aan dat deze analysemethode, zeker in het geval van meerdere schoolboeken, eigenlijk de vorming van een onderzoeksteam nodig heeft

⁵⁷ De Baets, *Beeldvorming over niet-westerse culturen*, 689-690.

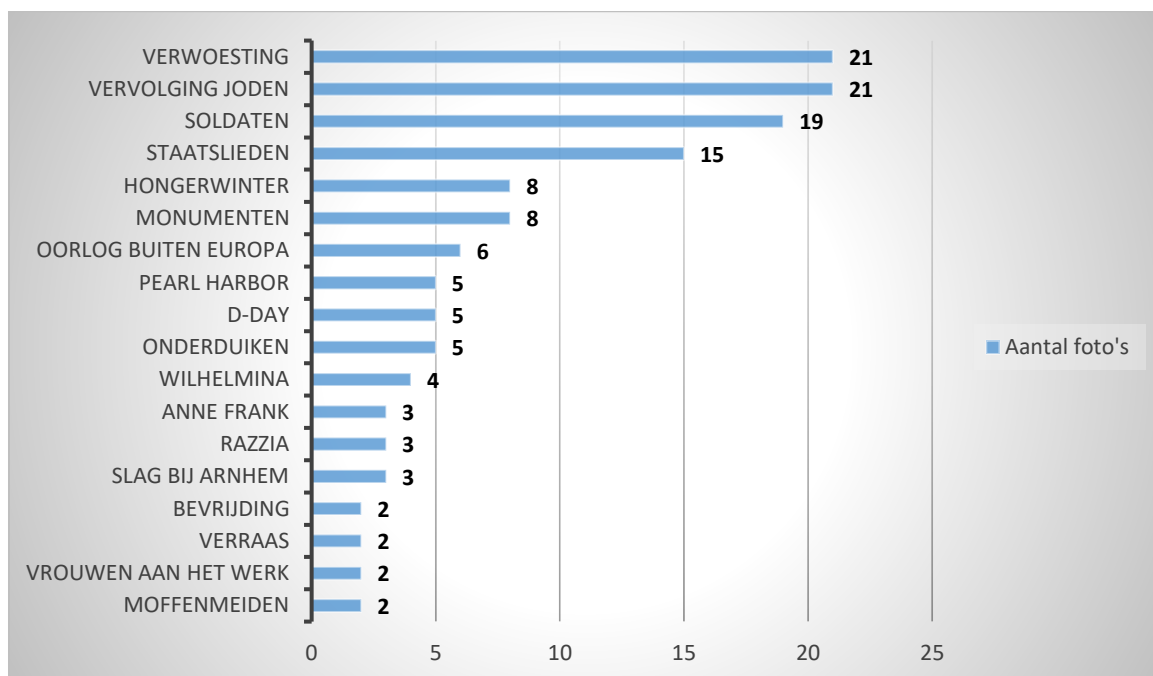
⁵⁸ P.J. Rogers, 'The power of visual representation', in: A.K. Dickinson, P.J. Lee en P.J. Rogers (red.), *Learning History* (Londen 1984), 154-168.

⁵⁹ Wilschut, Van Straaten en Van Riesen, *Geschiedenisdidactiek*, 127-158.

⁶⁰ W. Marienfeld, 'Schoolboekenanalyse en het herzien van schoolboeken', in P.E.M. Fontaine (red.), *Historisch-didactisch cahiers 3 Schoolboekenanalyse* (Groningen 1980), 44-58, aldaar 49-52.

omdat het teveel werk zou zijn voor een individuele onderzoeker.⁶¹ Het is daarom nodig om verschillende onderwerpen af te bakenen voor onderzoek. In dit onderzoek gebeurt dit al deels door alleen te kijken naar de weergave van de Tweede Wereldoorlog, maar ook binnen dit onderwerp zijn verschillende deelonderwerpen te vinden. De historicus Chris van der Heijden herkent maar liefst 16 verschillende van deze deelonderwerpen die volgens hem in eigenlijk alle schoolboeken wel terugkomen. Voorbeelden hiervan zijn koningin Wilhelmina, de hongerwinter of het verzet.⁶²

Om de deelonderwerpen voor dit onderzoek te bepalen zijn er bij de Historisch Didactische Collectie bij de Universiteit van Rotterdam in totaal 32 verschillende schoolboeken bekeken. Bij deze eerste analyseronde is er gebruik gemaakt van de kwantitatieve kant van de analyse en is er gekeken naar welke onderwerpen het meeste voorkomen in de foto's. Een overzicht hiervan is te vinden in tabel 1. Tabel 1 toont alleen de onderwerpen waar er foto's van voorkomen in de schoolboeken. Er zijn ook onderwerpen die wel tekstueel worden besproken maar niet voorzien zijn van een foto maar bijvoorbeeld van een afbeelding van een poster, zoals het geval is bij de politieke beweging de Nederlandsche Unie.



Tabel 1. Overzicht van aantal foto's per onderwerp in de schoolboeken tussen 1960 en 2010.

Deze onderwerpen zijn vervolgens geanalyseerd op de inhoudelijke weergave in de teksten van de schoolboeken. Door alleen te kijken naar de kwantitatieve aspecten van de onderwerpen wordt niet duidelijk welke waarde er gehecht wordt aan die onderwerpen. Zo komen foto's van verwoeste steden het meeste voor, maar wordt er in de tekst relatief weinig aandacht aan besteed. En de oorlog in Azië, of buiten Europa in het algemeen, wordt slechts in 3 foto's weergegeven, maar wordt in bijna alle schoolboeken wel besproken. Door de inhoud van de teksten te combineren met de gebruikte foto's wordt het duidelijk welke beeldvorming er voortkomt uit de schoolboeken en hoe deze verandert over de jaren. Om de invloed van schoolboeken op de beeldvorming te kunnen testen, is het nodig dat er onderwerpen in de enquête worden opgenomen die vaak voorkomen, zowel visueel als tekstueel, en onderwerpen die relatief weinig voorkomen of

⁶¹ Marienfeld, 'Schoolboekanalyse', 53.

⁶² Chris van der Heijden, *Dat nooit meer. De nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Amsterdam 2011) 250-251.

pas vanaf een bepaalde periode. Dit laatste om goed te kunnen kijken naar verandering tussen generaties.

Er is gekozen om de onderwerpen die in de schoolboeken te testen aan de hand van zes thema's. Bij het eerste thema wordt er niet zozeer gekeken naar de onderwerpen zelf maar naar de manier waarop deze onderwerpen worden weergegeven. Hierbij wordt er gekeken naar de invloed van zwart-wit fotografie op de beeldvorming, aangezien er voornamelijk zwart-wit foto's in de schoolboeken voorkomen en er pas recentelijk ook kleurenfoto's worden gebruikt. Het tweede thema kijkt naar de weergave van verwoesting in de schoolboeken omdat dit beeld het meeste voorkomt in de schoolboeken. Het derde thema gaat over de Jodenvervolging. Ook dit beeld komt veel voor, maar het valt op dat dit pas vanaf ongeveer 1980 meer onder de aandacht komt. Het vierde thema behandelt de oorlog buiten Europa. In de tekst wordt dit onderwerp wel veel besproken, maar in de foto's komt dit beeld nauwelijks voor. Hierdoor is het onderwerp geschikt om te kijken naar de relatie tussen tekst en beeld op de collectieve beeldvorming. Het vijfde thema gaat over de rol van vrouwen tijdens de oorlog. Ook dit onderwerp komt nauwelijks voor in de schoolboeken en de weergave is erg beperkt. Zo blijft de rol van de vrouw in het leger onbesproken.

Daarnaast zullen de onderwerpen uit de schoolboeken ook vergeleken worden met beeld van het dagelijks leven, wat ook gelijk het zesde en laatste thema zal zijn. Recente publicaties zoals de reeks *Leven in bezet Nederland* onder redactie van het NIOD, of de fotoboeken van René Kok en Erik Somers, laten zien hoe het leven voor een groot gedeelte van de Nederlandse bevolking 'gewoon' doorging.⁶³ Niet iedere Nederlander zat in het verzet en niet iedereen die samenwerkte met de Duitsers was even fout.⁶⁴ Het merendeel van de Nederlanders probeerde gewoon te overleven. Toch ontbreken deze beelden in alle geanalyseerde schoolboeken. De informatie, en dan voornamelijk de beelden, uit de nieuwe publicaties loopt daarmee het risico geen onderdeel te worden van het actieve culturele geheugen omdat men denkt dat deze beelden niet passen bij de oorlog. Daarom zijn er ook beelden van het dagelijks leven in dit onderzoek opgenomen om te onderzoeken hoe deze beelden zich verhouden in de beeldvorming ten opzichte van de iconische beelden uit de boeken.

Historicus Rob Kroes zegt dat foto's de kracht van 'epic concentration' bevatten.⁶⁵ De foto dient hierbij als een samenvatting van een gebeurtenis. Deze gebeurtenis kan zeer specifiek zijn, zoals de landing op D-Day, maar kan ook een algemener beeld schetsen, zoals een foto van een soldaat die verwijst naar de oorlog als gebeurtenis in het algemeen. In beide gevallen hebben we te maken met generieke icoonbeelden, aangezien er niet één foto is die verwijst naar die gebeurtenis maar verschillende foto's die allemaal naar hetzelfde verwijzen. Voordat er gekeken kan worden naar de selectie van de foto's bij de onderwerpen moet er eerst gekeken worden naar de manier waarop de betekenis van een foto tot stand komt.

1.3 Tekens

Voor historici die verscheidene boeken vol met historische foto's hebben uitgebracht, zijn René Kok en Erik Somers uitermate voorzichtig met het toekennen van een verklarende werking aan foto's. Volgens hen 'illustreert [foto's] een historisch verhaal en kunnen daarin zeer overtuigend zijn. Maar ze zijn niet in staat het historische verhaal zelf te vertellen.'⁶⁶ Dat foto's zeer overtuigend zijn blijkt ook uit de enquête die voor dit onderzoek gehouden is. Maar liefst 80% van de

⁶³ Zie hiervoor de reeks *Leven in bezet Nederland* onder redactie van het NIOD; Wichert ten Have, *1940: Verwarring en aanpassing* (Houten 2015), Robin te Slaa, *1941: Het master valt* (Houten 2016); Erik Schumacher, *1942: Oorlog op alle fronten* (Houten 2017), Kok en Somers, *Stad in Oorlog*.

⁶⁴ Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 2008).

⁶⁵ Kroes, *Photographic Memories*, 13.

⁶⁶ Kok en Somers, *Stad in Oorlog*, 5

Nederlandse bevolking ziet historische foto's als betrouwbare bron waarmee foto's betrouwbaarder worden gevonden dan persoonlijke getuigenissen of musea.⁶⁷

Wellicht dat die overtuigingskracht verklaart kan worden vanuit de notie dat een foto gemaakt is in de nabijheid van dat wat het ons toont, en daarmee een fysiek bewijs is dat die gebeurtenis ook daadwerkelijk heeft plaatsgevonden. Wat door Susan Sontag en Hagopian gezien wordt als de kracht van een foto, is tegelijkertijd een probleem.⁶⁸ De foto als een 'neat slice of time' biedt de mogelijkheid om de foto makkelijk te delen en te bestuderen, maar die 'slice' beperkt zich tot wat er zichtbaar is op de foto.⁶⁹ Wat er omheen gebeurt is niet zichtbaar, evenmin als de reden om de foto te maken. Het is dan ook begrijpelijk dat historici lange tijd terughoudend zijn geweest met het doen van onderzoek aan de hand van foto's als bron. Pas de laatste jaren is hier verandering in te zien.⁷⁰

Dit onderzoek gaat niet om het kijken in welke mate foto's kunnen dienen bron voor de historicus. Dit onderzoek gaat over beeldvorming. Maar om deze beeldvorming in kaart te brengen worden er wel foto's gebruikt. De inhoud van de geselecteerde foto's moet daarom overeenkomen met de beeldvorming uit de schoolboeken. Om de juiste foto's hiervoor te selecteren biedt het instrumentarium van de semiotiek uitkomst. Normaal wordt er bij de semiotiek een teken onderzocht op betekenis. In het geval van een foto wordt er dus gekeken welke betekenis we kunnen ontleenen aan verschillende elementen van de foto.

Binnen deze thesis wordt er geen onderzoek gedaan naar een enkele unieke foto maar naar generieke foto's; de iconische beelden. Bovendien worden in de enquête deze iconische beelden gebruikt in juxtapositie met onbekende aspecten van de oorlog en dus met onbekende beelden. De betekenis (en daarmee de inhoud) van deze beelden staat van te voren al vast en is het dus nodig om foto's te selecteren die passen bij deze betekenis. Dit onderzoek verschilt hiermee met regulier semiotisch onderzoek aangezien er niet met een open vizier naar een foto gekeken wordt, maar dat vooraf vastgestelde elementen worden gezocht in een foto. Deze aanpak is noodzakelijk, aangezien er anders willekeurig geselecteerde foto's worden gebruikt in de enquête en een degelijke analyse van beeldvorming onmogelijk wordt.

Deze aanpak brengt ook een risico met zich mee. Een foto is altijd meer dan de som van zijn delen. Omdat de selectie van de foto's wel berust is op delen ervan, bestaat het risico dat de respondenten iets anders in de foto zien dan de reden waarom die foto juist was geselecteerd. Hier is bij de selectie van de foto's ook rekening mee gehouden door de verschillende elementen tot een minimum te beperken. Toch bestaat het risico dat de keuze voor een foto in de enquête gebaseerd is op complete andere motieven dan de tegenstelling die binnen die vraag wordt gecreëerd. Overigens hoeft dit niet te betekenen dat de resultaten daarmee niet te gebruiken zijn. In de enquête kon men ook aangeven waarom er voor een foto is gekozen. En hoewel er bij lange na niet altijd een verklaring wordt gegeven, blijkt tot uit veel antwoorden wel welk element uit de foto hun keuze heeft bepaald. Als dit element afwijkt van de beoogde tegenstelling, dan zegt dit ook iets over de beeldvorming; namelijk dat het element van de respondenten een belangrijkere betekenis krijgt dan het element waarop de foto's zijn geselecteerd.

Een foto krijgt op twee manieren betekenis. De eerste is de denotatieve betekenis en ligt in de feitelijke vertoning van wat er op de foto staat. Een foto van een soldaat gaat over een soldaat. De tweede betekenis is de connotatieve betekenis en gaat over het beeld dat de foto bij ons oproept.⁷¹ Zo kan de foto van een soldaat bij ons het beeld van oorlog oproepen. De foto werkt hierbij als een teken dat bij de kijker een bepaald beeld oproept. Volgens Ferdinand de Saussure

⁶⁷ Zie hiervoor tabel 3 in hoofdstuk 2.

⁶⁸ Sontag, *On Photography*, 17, Hagopian, 'Vietnam War Photography', 214.

⁶⁹ Sontag, *On Photography*, 17.

⁷⁰ Tops, *Foto's met gezag*; Marga Altena, *Visuele Strategieën. Foto's en films van fabrieksarbeiders in Nederland (1890-1919)* (Amsterdam 2003); Beunders en Kleppe, 'Een plaatje bij een praatje of bron van onderzoek?'

⁷¹ Kleppe, *Canonieke Icoonfoto's*, 29

bestaan tekens uit een betekenaar en een betekenis. In het bekende voorbeeld van het woord hond, vormt de lettercombinatie H-O-N-D de betekenaar en het beeld dat wij vormen in ons hoofd van een hond de betekenis. Deze betekenis ontstaat niet alleen bij het Nederlandse woord H-O-N-D, maar ook bij het Engelse D-O-G of het Franse C-H-I-E-N. Hierdoor is het teken (dus de relatie tussen betekenaar en betekenis) arbitrair, aangezien er geen intrinsieke relatie bestaat tussen de betekenaar en de betekenis. Het woord H-O-N-D is hier een voorbeeld van, aangezien het teken van vier losse tekens op geen enkele manier intrinsiek verbonden zijn aan het fysieke dier. De betekenis die aan een betekenaar wordt ontleend is daarom gebaseerd op conventie.⁷²

Volgens het semiotische systeem van de Amerikaanse filosoof Charles Sanders Peirce zijn er drie verschillende manieren waarop een teken kan verwijzen naar een betekenis (denotatum bij Peirce).⁷³ Ten eerste is er het iconische teken. Hier moet bij worden opgemerkt dat het begrip iconisch een andere betekenis heeft dan bij de termen iconische beelden of icoonfoto's. Bij het begrip iconisch van Peirce gaat het over de manier waarop het teken verwijst naar de betekenis. Het begrip icoonfoto gaat over de status van de foto als herkenbaar beeld. Bij het iconisch teken is de relatie gebaseerd op gelijkenis. Zo is een foto op zichzelf een iconisch teken voor dat wat de foto afbeeldt.⁷⁴ Een foto van een soldaat is een iconisch teken voor een soldaat. Daarnaast zijn er ook indexicale tekens, waarbij er verwezen wordt naar 'een relatie van aangrenzendheid' en dient eerder als verwijzing.⁷⁵ Het bekende voorbeeld hierbij is hoe rook verwijst naar vuur. Het derde teken dat Peirce beschrijft is het symbool. Het symbool op zichzelf is betekenisloos maar krijgt zijn betekenis door middel van afspraak.⁷⁶

Bij Peirce wordt het symbolische teken vooral gezien als een abstract teken, puur gebaseerd op conventie en uitermate nauwkeurig. In de basis draait het bij symbolische tekens om een betekenis die niet fysiek verbonden is aan het teken zelf (in gelijkenis of aangrenzendheid) maar om een betekenis die buiten de intrinsieke waarden van het teken aan het teken worden toegekend. Volgens Kleppe is dit ook een van de belangrijkste kenmerken van een icoonfoto, dat de foto in hoge mate symbolisch is.⁷⁷ Kleppe spreekt hier dan ook over icoonbeelden als metonymie, waarbij de betekenis eerder figuurlijk dan letterlijk tot stand komt.⁷⁸ De foto van de soldaat kan in deze metonymische/symbolische betekenis staan voor oorlog in het algemeen. Ook deze betekenis is cultureel bepaald en vereist kennis over de conventies voordat de connotatieve betekenis kan worden begrepen. Zoals zal blijken uit de verklaringen die de respondenten geven voor hun keuze voor een foto, speelt de metonymische betekenis van beelden een grote rol.

Deze kennis van culturele codes wordt door Pierre Bourdieu ook wel cultureel kapitaal genoemd. Bourdieu bespreekt kapitaal voornamelijk in relatie tot gedrag, hij was immers socioloog. Kapitaal kan gezien worden als de kennis die men heeft van de culturele codes binnen de maatschappij. Kennis van deze codes zorgt ervoor dat men zich op de manier weet te gedragen die conventioneel is voor die specifieke situatie, van het applaudisseren na een concert tot de kleding die men naar hun werk draagt. Volgens Bourdieu is het onderwijs een van de belangrijkste factoren binnen de vorming van cultureel kapitaal.⁷⁹ Het is hierdoor aannemelijk dat de conventies rondom de symbolische betekenis van foto's ook al tijdens het onderwijs worden aangeleerd. Binnen dit onderzoek wordt kapitaal eigenlijk op zichzelf bekeken en als vergelijkingsmateriaal voor nieuwe kennis. Bestaande kennis bepaalt hoe men zich gedraagt ten opzichte van nieuwe kennis (accepteren of verwerpen).

⁷² R. Howells en J. Negreiros, *Visual Culture* (Cambridge 2015), 113-114.

⁷³ Chris Vos, *Bewegend Verleden. Inleiding in de analyse van films en televisieprogramma's* (Amsterdam 2004, tweede oplage 2007), 52.

⁷⁴ Vos, *Bewegend Verleden*, 52.

⁷⁵ Ibidem, 52; Kleppe, *Canonieke Icoonfoto's*, 28

⁷⁶ Vos, *Bewegend Verleden*, 52.

⁷⁷ Kleppe, *Canonieke Icoonfoto's*, 35.

⁷⁸ Ibidem, 35.

⁷⁹ More, 'Capital', 103.

1.4 Selectie

Hierboven is al beschreven aan de hand van welke thema's en deelcategorieën er gekeken wordt naar de invloed van de schoolboeken op het collectief geheugen en de beeldvorming. In het volgende hoofdstuk zal er dieper worden ingegaan op de thema's en de resultaten uit de enquête. Zoals al aangegeven zijn er voor de vragen in de enquête foto's uitgezocht die passen bij de onderwerpen in de schoolboeken. Voor een deel van de onderwerpen was de keuze eenvoudig en is er voor gekozen om de foto te gebruiken die ook in de schoolboeken wordt gebruikt. Voor de andere onderwerpen is er aan de hand van de drie verschillende soorten tekens van Peirce gezocht naar foto's die passen bij het onderwerp. Een compleet overzicht van deze foto's is te vinden in bijlage 2.

1.5 Concluderend

Er is weinig tot geen onderzoek gedaan naar de rol die schoolboeken spelen in de vorming van een collectief geheugen. Wat eigenlijk heel gek is, aangezien schoolboeken een zeer prominente rol innemen binnen het historisch voortgezet onderwijs. Om te onderzoeken welke invloed schoolboeken hebben op het collectief geheugen is van gekeken naar de weergave van de Tweede Wereldoorlog in 32 schoolboeken uit de periode 1960 tot 2010 en is er een overzicht gemaakt van de onderwerpen die het meest voorkomen in de foto's. Hiervan is een selectie gemaakt van onderwerpen die in de hoofdstukken over de oorlog het vaakst voorkomen in foto's, weinig voorkomen of zelfs nooit voorkomen. Deze onderwerpen zijn vervolgens ondergebracht binnen zes thema's waarmee de invloed van de schoolboeken op de beeldvorming van de oorlog mee zal worden getest.

Bij deze zes thema's zijn foto's gezocht die passen bij de onderwerpen uit de schoolboeken. In sommige gevallen is de foto uit een schoolboek gebruikt, in andere gevallen is er een foto uitgezocht die als generiek icoonbeeld past bij het beeld uit de schoolboeken. Bij deze foto's berust de keuze op de elementen die zichtbaar zijn in de foto en als teken verwijzen naar een betekenis, zoals puin verwijst naar verwoesting en een Davidster naar de Jodenvervolging. Uiteraard staan er op de foto's meer elementen dan datgene waarop de foto is geselecteerd wat het risico met zich mee brengt dat de foto's bij de respondenten van de enquête een andere betekenis krijgen dan de bedoeling was. Zoals ook zal blijken in de volgende hoofdstukken is dit ook bij een aantal foto's het geval. Hierbij wordt bij de verklaring een ander element aangegeven voor de keuze van de foto dan het element dat centraal staat in de tegenstelling. Maar zoals ook zal blijken uit de aankomende hoofdstukken is dit geen ramp, omdat dit alleen maar aangeeft dat die elementen als betekenisgever belangrijker wegen, waardoor het alsnog mogelijk is om iets te zeggen over beeldvorming.

2. De enquête

2.1 Methode

Voor het onderzoeken van de beeldvorming rondom de Tweede Wereldoorlog is er gekozen om een enquête te verspreiden waarin de respondenten steeds moesten kiezen tussen twee foto's, om op die manier te achterhalen welke beelden overheersend zijn of in ieder geval meer worden herkend. Dankzij het bedrijf Panelinzicht dat gespecialiseerd is in marktonderzoek is de enquête verspreid onder 382 mensen, verspreid over leeftijd, geslacht en opleidingsniveau van de middelbare school. De grootte van de totale steekproef is groot genoeg om met zekerheid iets te zeggen over Nederlandse maatschappij als geheel.⁸⁰ In het geval dat er gekeken wordt of er significante verschillen zijn tussen leeftijdsgroepen, wordt er een betrouwbaarheidsniveau aangehouden van 95% met een 5% foutmarge.⁸¹

Panelinzicht heeft zijn waarde bewezen door de resultaten van de enquête, inclusie de antwoorden op de open vragen, in een Excelbestand aan te leveren en daarbij de relevante data al in tabellen te zetten.⁸² Uiteraard zijn die resultaten binnen dit onderzoek wel zelfstandig geanalyseerd. Een gedeelte van deze data is te vinden in bijlage 3. Er is rekening gehouden met de leeftijd van de respondenten aangezien er gekeken wordt naar verschillen in beeldvorming tussen verschillende generaties. Hoewel de resultaten van de totale steekproef representatief zijn voor de Nederlandse maatschappij, zijn de onderliggende leeftijdsgroepen per stuk te klein om keiharde beweringen te doen over significante verschillen tussen leeftijd. Dit onderzoek moet dan ook gezien worden als een verkenning naar de invloed van schoolboeken, waarbij de resultaten een aanleiding kunnen geven voor vervolgonderzoek met grotere steekproefgroepen.

2.2 Opzet enquête

De enquête is anoniem verstuurd. Om toch te kunnen selecteren op geslacht, leeftijd en opleidingsniveau wordt hier in de enquête naar gevraagd. In bijlage 4 is de complete enquête terug te vinden.⁸³ Er is eerst gevraagd hoeveel kennis men heeft over de oorlog en hoeveel interesse men heeft voor de oorlog. Dit is gevraagd om te kunnen kijken of kennis en interesse ook daadwerkelijk invloed hebben op de beeldvorming en of mensen met een hoog kennisgehalte bijvoorbeeld ook kiezen voor onbekende beelden. Het doel hiervan was om te kijken naar het draagvlak dat de oorlog nog heeft binnen de Nederlandse maatschappij. Daarnaast is er gevraagd of de respondenten de oorlog bepalend vinden voor de Nederlandse identiteit. De resultaten hieruit zijn wellicht een aanwijzing voor de manier waarop de oorlog in de schoolboeken wordt behandeld en de invloed hiervan op het idee van een Nederlandse identiteit.

⁸⁰ Voor een representatieve steekproef van de Nederlandse maatschappij, met een betrouwbaarheidsniveau van 95% en een 5% foutmarge, is er een minimum nodig van 377 personen, zie <http://www.steekproefcalculator.com/steekproefcalculator.htm> (18-08-2017).

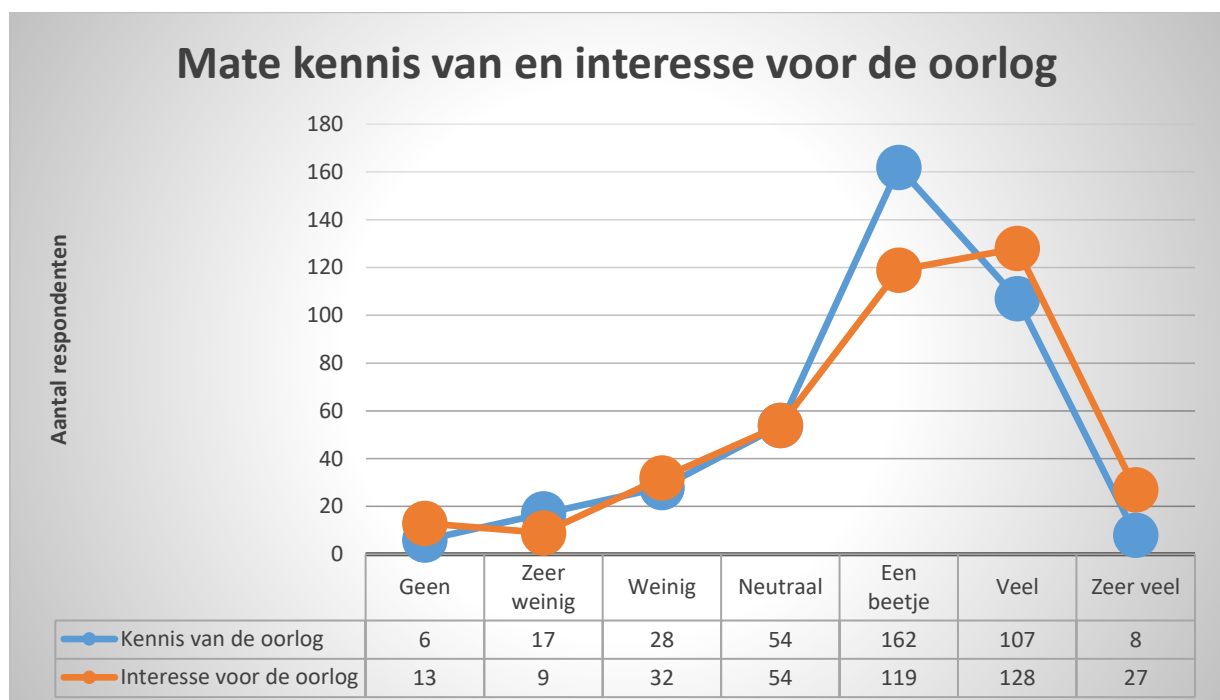
⁸¹ Om de resultaten onderling met elkaar te vergelijken is gebruik gemaakt van de onlinerekentool op de website <http://www.dmcaculator.nl/calculator/> (18-08-2017). Hierbij kan eenvoudig worden berekend of er een significant verschil bestaat tussen twee uitkomsten.

⁸² Dat de 100-jarige oorlog in totaal 116 jaar duurde laat zien dat historici geen helden zijn met cijfers. Daarom is er bij Panelinzicht aangegeven op welke elementen de data vergeleken moest worden en heeft de medewerker Marten van Lieshout deze gegevens via het programma SPSS omgezet in statistieken. Een kopie van het Excelbestand met alle data is terug te vinden op de website <https://beeldvormingwo2.wordpress.com/2017/08/18/resultaten-enquete/>.

⁸³ Daarnaast kan via de website <https://beeldvormingwo2.wordpress.com/2017/08/18/resultaten-enquete/> ook een pdf-bestand van de enquête worden gedownload. Doordat Word een pdf-bestand comprimeert bij het invoegen in een Word-document is de beeldkwaliteit van de bijlage iets lager dan gewenst. De website biedt de enquête in een hogere beeldkwaliteit.

Schoolboeken zijn uiteraard niet de enige manier waarop het publiek in aanraking komt met de oorlog. Daarom is er aan de respondenten gevraagd in welke mate ze verschillende bronnen betrouwbaar vinden met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog en in welke mate ze die bronnen belangrijk vinden voor hun beeldvorming over de Tweede Wereldoorlog. Vervolgens is er aan de hand van 31 fotocombinaties aan de respondenten gevraagd om de foto te kiezen die het meeste past bij hun beeld over de Tweede Wereldoorlog. Bovendien konden de respondenten aangeven op een schaal van 3 hoeveel meer keuze paste bij hun beeld dan de andere foto. Hierdoor kunnen eventuele graduele verschillen worden waargenomen. En onderaan iedere fotovraag kon men kort aangeven waarom men die foto koos.⁸⁴ Deze laatste vraag was niet verplicht om in te vullen.

Geen van de getoonde foto's in de enquête is voorzien van een bijschrift. Door de beelden te voorzien van een tekst worden de beelden in een bepaalde context gezet waardoor het niet meer mogelijk is om alleen te kijken naar welke beelden er overheersen in de beeldvorming.



Tabel 2. Mate van interesse voor de oorlog en kennis van de oorlog.

In tabel 2 is te zien in welke mate de respondenten hebben aangegeven interesse te hebben voor de oorlog en de mate waarin ze hebben aangegeven kennis te hebben over de oorlog. De interesse voor de oorlog is vrij hoog, waarbij maar liefst 274 respondenten aangeven in ieder geval een tot beetje tot zeer veel interesse te hebben voor de oorlog. Hierbij zijn er geen significante verschillen te vinden in leeftijd, hoewel verhoudingsgewijs voor de oudste leeftijdsgroep van 70 tot 80 jaar de meeste interesse heeft voor de oorlog.⁸⁵

Daarnaast geven 277 respondenten aan redelijk tot veel te weten over de oorlog. Ook hierbij zijn er geen grote verschillen zichtbaar tussen de leeftijdsgroepen. Wat wel opvalt is dat van de leeftijdsgroepen 60 tot 69 en 70 tot 80 *geen* enkele respondent aangeeft zeer veel kennis te hebben over de oorlog. Hoewel dit niet door de respondenten zelf is bevestigd in de enquête, kan de

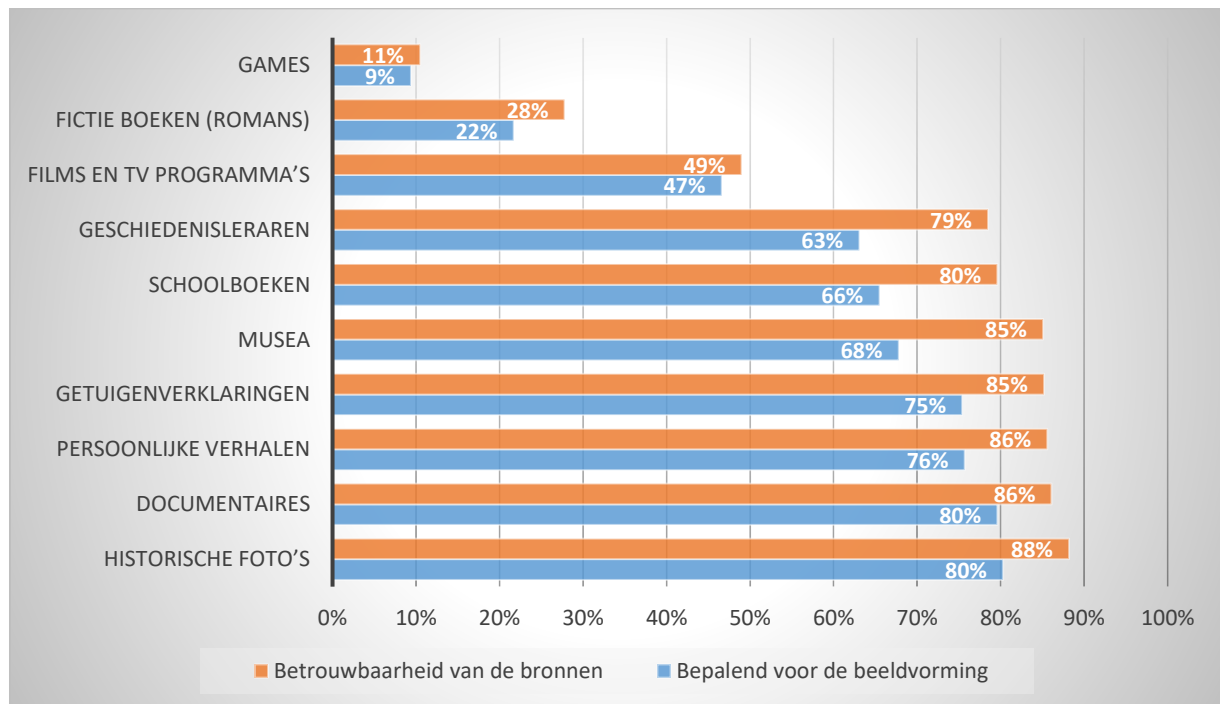
⁸⁴ Deze verklaringen zijn teveel om als bijlage op te nemen bij deze thesis. Indien er verwezen wordt naar de antwoorden van respondenten dan zal zoveel mogelijk worden verwezen naar welke respondenten dit zijn en bij welke vraag deze antwoorden terug te vinden zijn. Deze antwoorden zijn te verifiëren via het bestand dat te verkrijgen is op de website <https://beeldvormingwo2.wordpress.com/2017/08/18/resultaten-enquete/>.

⁸⁵ Van de 35 respondenten binnen deze leeftijdsgroep geven er 18 aan veel tot zeer veel interesse te hebben in de oorlog.

verklaring hiervoor gezocht worden in het feit dat hun jeugd in tijd dichterbij de oorlog ligt en dat ze daardoor opgegroeid zijn met de notie dat er veel meer gebeurd is dan wij kunnen weten.

2.3 Bepalend en betrouwbaar

In de enquête is er gevraagd welke bronnen de respondenten betrouwbaarder vinden in relatie tot de Tweede Wereldoorlog en van welke bronnen ze vinden dat deze bepalend zijn voor hun beeldvorming. Enigszins vergelijkbaar met het onderzoek van de historici Roy Rosenzweig en David Thelen uit 1998 is er gekeken naar de bronnen die in het publieke domein het meeste voorkomen, waarbij historische foto's ook zijn meegenomen in het onderzoek.⁸⁶ De resultaten hiervan staan in tabel 3.



Tabel 3. De mate waarin bovenstaande bronnen als betrouwbaar en bepalend voor de beeldvorming worden gezien.

Een van de eerste zaken die opvalt uit bovenstaande tabel is dat men veel bronnen wel betrouwbaar vindt, maar altijd minder bepalend voor hun beeldvorming. De grootste verschillen liggen bij musea en geschiedenisleraren, maar ook schoolboeken worden opvallend minder bepalend gevonden dan betrouwbaar. Historische foto's daarentegen worden zowel als het meeste betrouwbaar gezien en als het meest bepalend voor de beeldvorming. Dit is laat goed zien welke waarde er door het publiek wordt hecht aan het gebruik van foto's binnen het vertellen van geschiedenis. Foto's die in de schoolboeken worden gebruikt zullen dan naar alle waarschijnlijkheid ook de beeldvorming beïnvloeden.

Tegelijkertijd betekent de waarde die het publiek hecht aan foto's ook een probleem, aangezien een foto's op zichzelf slechts een beperkte blik op het verleden geeft. We hebben eerder al gezien dat een foto op zichzelf geen verklaring zijn voor gebeurtenissen in het verleden. Bovendien kunnen foto's worden gemanipuleerd of bewerkt. Ook is niet altijd duidelijk wat de foto toont, wat ook blijkt uit een aantal antwoorden op de open vragen. Zo geeft respondent 29 bij vraag 28, dat de foto van de razzia beter past zijn/haar beeldvorming omdat de mannen de Hitlergroet doen. In werkelijkheid hebben de mannen hun armen omhoog omdat ze onder schot worden gehouden. Zien staat dus niet direct gelijk aan begrijpen. Gelukkig geven genoeg

⁸⁶ Roy Rosenzweig en David Thelen, *Presence of the Past* (New York 1998) 91.

respondenten aan de razzia wel als razzia te herkennen, maar het voorbeeld laat goed zien dat de betekenis van foto's niet alleen afhangt van de foto zelf.

Concluderend

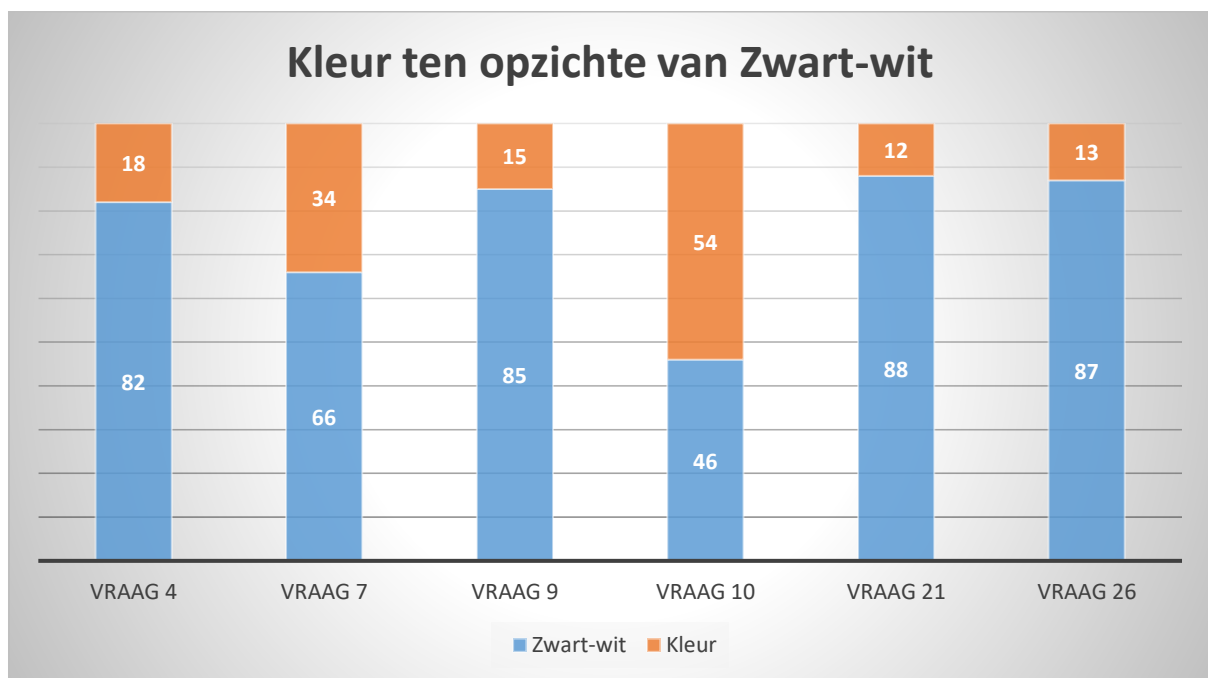
Veel van de respondenten hebben zowel kennis over de oorlog als er interesse voor. De respondenten zijn wel stelliger over hun interesse dan over hun kennis en vullen bij interesse vaker 'veel' in. Bij de mate van kennis zijn de respondenten voorzichtiger en wordt 'een beetje' het meeste ingevuld. Opvallend genoeg zijn het juist de ouderen die aangeven wel kennis van de oorlog te hebben, maar er is er geen enkele die aangeeft zeer veel kennis van de oorlog te hebben.

Qua de verschillende media waar het publiek mee in aanraking komt, worden historische foto's zowel als het meest betrouwbaar gevonden alsook het meeste bepalend voor de beeldvorming van de oorlog. Dit is waarschijnlijk te verklaren vanuit de opvatting dat foto's ons inderdaad het verleden kunnen laten zien. Dat het publiek historische foto's als meest betrouwbaar en meest bepalend vindt heeft implicaties op de manier waarop foto's moeten worden gebruikt. Het belang dat het publiek hecht aan foto's als historische bron, maakt dat ze eigenlijk niet zomaar als een plaatje bij een praatje gebruikt kunnen worden. Een foto in een boek zal zwaarder wegen dan de tekst die erbij staat. Schoolboeken scoren wel vrij hoog qua betrouwbaarheid, maar een stuk lager qua de mate waarin de bepalend worden gevonden voor de beeldvorming. Deze thesis gaat over het raakvlak van die twee bronnen en de invloed op de beeldvorming.

2.4 Zwart-wit

Veruit de meeste foto's over de oorlog die in de schoolboeken staan zijn zwart-wit. Hier is een aantal redenen voor te noemen. Ten eerste is het aannemelijk dat schoolboeken goedkoper zijn als deze in alleen zwart-wit worden gedrukt. Zeker voor de eerste decennia lijken de kosten of de techniek de beperkende factor en zijn de gehele schoolboeken zwart-wit gedrukt. Echter, de laatste decennia worden schoolboeken wel in kleur gedrukt, maar blijven kleurenfoto's uit de oorlog achter. De verklaring hiervan kan worden gevonden in de aard van de foto's. De meeste foto's die in de schoolboeken zijn gebruikt zijn namelijk persfoto's.⁸⁷ En hoewel kleurenfotografie als techniek tijdens de oorlog al beschikbaar was, kon men nog niet in kleur drukken en was er voor de pers minder behoefte om in kleur te fotograferen.⁸⁸

Kleurenfotografie werd vooral verricht door particulieren, waarvan waarschijnlijk veel materiaal verloren is gegaan.⁸⁹ Pas recentelijk, met het ontsluiten van privé-albums komen er steeds meer kleurenfoto's in het publieke domein. Daarom is het ook belangrijk om te kijken of de manier waarop het onderwerp op de foto wordt getoond, dus in kleur of in zwart-wit, invloed heeft op de perceptie van de foto. Er zijn verschillende foto's uitgezocht die qua onderwerp vergelijkbaar zijn, maar eigenlijk alleen verschillen in kleur. Er is bewust gezocht naar foto's die niet achteraf zijn ingekleurd, om de respondenten een daadwerkelijk historische foto te laten zijn. Bij de vragen 4, 7, 9 en 21 van de enquête staat het verschil in kleur centraal en zijn de onderwerpen hetzelfde. Bij de vragen 10 en 26 zijn de foto's zowel verschillende qua kleur als qua onderwerp.



Tabel 4. Percentages van keuze voor de kleurenfoto ten opzichte van de zwart-wit foto.

De resultaten staan in tabel 4 en het valt direct op dat er een sterke voorkeur bestaat voor de zwart-wit foto's. Bij vraag 10 en vraag 26 lijkt het verschil in getoonde onderwerp ook van invloed, hier wordt verderop dieper op in gegaan.

Leeftijd lijkt geen factor te spelen bij de keuze voor zwart-wit foto's ten opzichte van kleurenfoto's. Over het algemeen komen de percentages bij de verschillende leeftijdsgroepen

⁸⁷ Kleppe, *Canonieke Icoonfoto's*, 76-77.

⁸⁸ Lodewijk Imkamp, René Kok en Erik Somers, *De oorlog in kleur. Hustinx reist door Nederland 1939-1946* (Zwolle 2015) 13.

⁸⁹ Imkamp, Kok en Somers, *De oorlog in kleur*, 14.

overeen met het percentage van de totaalgroep. Het komt overigens wel voor dat bij een vraag een leeftijdsgroep afwijkt van het gemiddelde. Bij vraag 4 is de algemene verdeling tussen de keuze voor zwart-wit en kleur respectievelijk 82% om 18%. De leeftijdsgroep 40-49 heeft een verdeling 92,7% om 7,3%. Dit is een significant verschil ten opzichte van het gemiddelde van de gehele steekproef. Dit verschil is niet te verklaren vanuit de invloed van de schoolboeken aangezien de schoolboeken uit de periode rond 1970 qua kleur nauwelijks verschillen ten opzichte van eerdere jaren. Een vergelijkbaar verschil is waarneembaar bij vraag 7, waar 60% van de leeftijdsgroep van 70-80 kiest voor de kleurenfoto ten opzichte van het gemiddelde van 30%. Hierbij is ook uit de open antwoorden of aan de hand van de schoolboeken niet te verklaren waarom dit verschil zo groot is.

De respondenten geven zelf verschillende redenen waarom ze voor de zwart-wit foto hebben gekozen. Wanneer er gekeken wordt naar de verklaringen die men geeft voor hun keuze bij vraag 4, geven bijzonder veel mensen aan dat ze voor de zwart-wit foto hebben gekozen omdat kleurenfotografie volgens hen nog niet bestond tijdens de oorlog.⁹⁰ Daarnaast geven een aantal respondenten aan dat ze voor de zwart-foto hebben gekozen omdat de kleurenfoto is ingekleurd.⁹¹ Deze verklaring ligt in het verlengde van de, onterechte, gedachte dat kleurenfotografie pas van na de oorlog is. Dit geeft aan dat men niet gewend is om met kleurenfoto's van de oorlog om te gaan. Deze antwoorden komen weliswaar van vraag 4, maar dezelfde verklaringen zijn ook te vinden bij de andere vragen die kijken naar kleur.

Er wordt nog een tweede reden genoemd waarom men de kleurenfoto's minder passend vindt. Men vindt de kleurenbeelden namelijk lijken alsof ze afkomstig zijn uit films.⁹² In tabel 1 is te zien dat men films (en series) niet heel erg betrouwbaar vindt en ook niet heel erg bepalend voor de beeldvorming. De lage score op betrouwbaarheid zal er waarschijnlijk ook voor zorgen dat de kleurenfoto's ook als niet passend worden gevonden, immers als de foto doet denken aan een film die niet betrouwbaar is, dan zal de foto ook wel niet betrouwbaar zijn. Er valt hier wel een paradox aan te wijzen. De respondenten vinden in het algemeen dat films niet bepalend zijn voor de beeldvorming, maar ondertussen wordt kleur wel verbonden aan het medium film. Blijkbaar is film dus wel van enige invloed op de beeldvorming.

In het boek *Fotografie in Bezettingstijd* vertellen de auteurs over de receptie van een tentoonstelling in 1992 waarbij er kleurenfoto's werden gebruikt. Reacties op deze tentoonstelling gaven aan dat kleur de gebeurtenis dichterbij brengt en dat die foto's en meer natuurgetrouw beeld geven over de oorlog.⁹³ En hoewel enkele respondenten zich hierbij aansluiten en aangeven dat kleurenfotografie inderdaad de oorlog dichterbij brengt, lijkt men zwart-wit meer te associëren met foto's uit de oorlog. Het gebrek aan kleur werkt hierbij als een indexicaal teken voor de ouderdom van de foto's en geven hierdoor een groter gevoel van historische authenticiteit.⁹⁴

Bij vraag 10 en vraag 26 zijn de foto's niet alleen verschillend in kleur, maar ook in onderwerp. Het doel van deze vragen was niet om te kijken naar de rol die kleur speelt, maar om de getoonde onderwerpen met elkaar te vergelijken. De tegenstelling die werd bekeken bij vraag 26 ging over de Jodenvervolging versus het dagelijks leven. Hoewel er wel enkele respondenten aangeven dat ze voor de zwart-wit foto hebben gekozen vanwege de kleur, geeft het overgrote gedeelte aan te hebben gekozen voor wat de foto laat zien. Vooral het beeld van deportatie en de duidelijk zichtbare Jodenster worden genoemd als redenen om voor deze foto te kiezen. Dus los van de kleur, wordt ook het onderwerp van de foto als meer passend bij de beeldvorming gevonden. Bij het thema over beelden van het dagelijks leven zal hier verder op worden ingegaan.

⁹⁰ Dit komt uit de verklaringen bij vraag 4. Door bijvoorbeeld respondenten 107, 112, 121, 134, 141, 162 en 178.

⁹¹ Zoals aangegeven in de verklaring bij vraag 4 door respondenten 62, 178,

⁹² Zoals aangegeven in de verklaring bij vraag 4 door respondenten 25, 213, 223, 238.

⁹³ René Kok, Herman Selier en Erik Somers, *Fotografie in bezettingstijd* (Zwolle 1993) 72.

⁹⁴ Een aantal respondenten geeft bij hun keuze voor een zwart-wit foto ook aan dat deze authentiekere lijkt. Zie hiervoor de verklaring bij vraag 4 door onder andere respondent 62, 189, 213, 247, 278, 312; bij vraag 9 onder andere respondent 25, 100, 218, 238, 247, 263; bij vraag 21 respondent 62, 247, 267,

Interessanter wordt het bij vraag 10. De tegenstelling bij deze fotoset ligt in de weergave van soldaten in Europa en buiten Europa. De foto van soldaten buiten Europa toont Birmese soldaten en is in zwart-wit. De foto van de soldaten binnen Europa toont Amerikaanse soldaten op een terras in Parijs. De verklaringen die worden gegeven voor de keuze bij vraag 10 lopen nogal uiteen. Een deel geeft aan voor de foto van de Birmese soldaten te hebben gekozen vanwege de kleur van de foto.⁹⁵ Dit past bij wat we net hebben gezien over de voorkeur voor zwart-wit fotografie. De vorm gaat hierbij voor de inhoud. Ook zijn er respondenten die aangeven ondanks de kleur toch voor de kleurenfoto te gaan.⁹⁶ Gebrek aan kleur wordt hierbij nog steeds gezien als belangrijk teken voor betrouwbaarheid, maar het onderwerp van de zwart-wit foto is dusdanig onbekend dat de voorkeur toch uitgaat naar de foto met de Amerikaanse soldaten ondanks dat die in een 'onbetrouwbare' kleurenfoto worden weergegeven. Wat dit betekent voor de beeldvorming rondom soldaten binnen Europa en buiten Europa zal in het volgende hoofdstuk worden besproken.

Concluderend

In schoolboeken wordt er in grote mate gebruik gemaakt van zwart-wit fotografie. Dat de respondenten zwart-wit fotografie verkiezen boven kleur lijkt een eerste hint naar de invloed van de weergave van de oorlog in schoolboeken op het beeld van de Tweede Wereldoorlog in het collectief geheugen. Bij dezelfde soort beelden geniet zwart-wit de voorkeur waarbij zwart-wit als indexicaal teken staat voor de ouderdom van de foto. Kleur oogt te modern en wordt daarom geassocieerd met namaak of reproductie. Zoals respondent 255 ook aangeeft, 'zwart-wit overtuigd meer dan een kleurenfoto'.⁹⁷ Kleur is niet allesbepalend voor de perceptie van een foto. Ook dat wat de foto toont is van invloed. Bij vraag 10 hebben we gezien dat de Birmese soldaten als weinig passend worden gevonden bij het beeld dat de respondenten hebben over de oorlog en liever een foto kiezen van soldaten in Europa, zelfs al is deze foto in kleur.

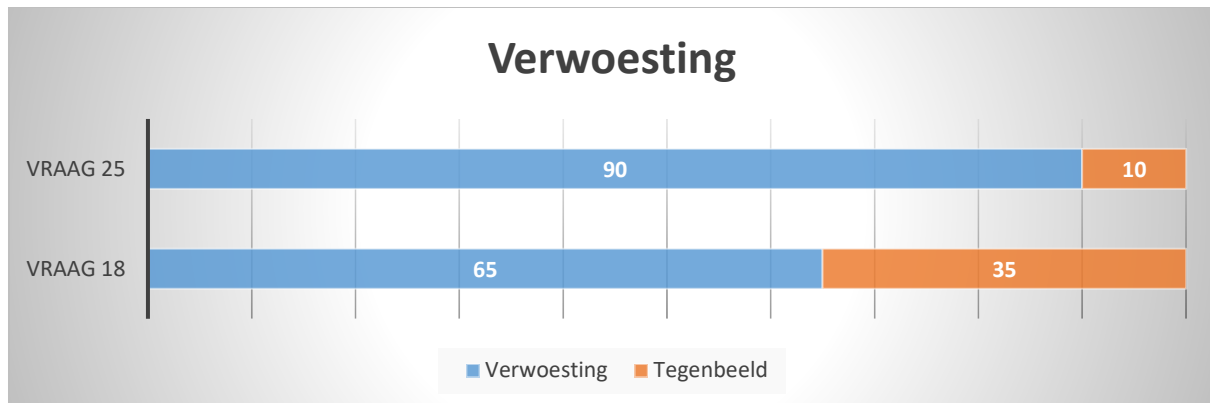
⁹⁵ Zoals blijkt uit de verklaringen bij vraag 10 van onder andere respondenten 21, 32, 53, 140, 201

⁹⁶ Zoals blijkt uit de verklaringen bij vraag 10 van onder andere respondenten 62 en 149.

⁹⁷ Respondent 255 bij de verklaring bij van vraag 4

2.5 Verwoesting

Het beeld van verwoesting komt het meeste voor in de schoolboeken. De foto's in de schoolboeken laten verschillende verwoeste steden zien, zoals Dresden, Warschau en Hiroshima.⁹⁸ Het beeld dat Nederland hard is getroffen door de oorlog klopt ook. Naast de vele slachtoffers is er ook veel materiële schade geleden, waarbij er naar schatting bijna 22% van de huizen vernietigd zijn of beschadigd zijn geraakt. Aan de andere kant waren er wel regionale verschillen, waarbij niet overal de verwoesting even intensief was.⁹⁹ Beelden van verwoeste steden komen door alle jaren heen steeds weer terug. Tabel 5 laat de percentages zien van de keuze voor verwoesting.



Tabel 5. Percentage keuze voor verwoesting ten opzichte van het tegenbeeld.

Bij vraag 25 zijn een foto van Leeuwarden gecombineerd met een foto van Roermond, waarbij er bij de foto van Roermond duidelijk zichtbare schade is aan de brug en de. Het is het direct duidelijk dat het beeld van verwoesting de voorkeur geniet. Maar liefst 90% kiest voor de foto die de verwoesting toont. De respondenten geven ook dat de zichtbare verwoesting de reden is om voor de foto te kiezen¹⁰⁰ Gezien de frequentie waarmee het beeld van verwoesting voorkomt viel dit resultaat ook te verwachten.

Bij vraag 18 zijn een foto van Rotterdam na het bombardement en de foto van koningin Wilhelmina die Radio Oranje toespreekt met elkaar gecombineerd. Als iconisch beeld komt verwoesting vaker voor dan de foto van Wilhelmina met een aantal van 21 keer ten opzichte van 4 keer. Toch blijkt uit ander onderzoek dat de foto van Wilhelmina als icoonfoto juist vaker voorkomt. De foto staat zelfs in de top tien van meest voorkomende foto's in schoolboeken tussen 1970 en 2000.¹⁰¹ Daarom is besloten om ook deze twee beelden in een vraag te combineren. Hieruit blijkt dat het beeld van verwoesting sterker is dan het beeld van Wilhelmina.

Beide vragen lijken te bevestigen dat het beeld van verwoesting dat veel voorkomt in de schoolboeken inderdaad een grote invloed heeft op de collectieve beeldvorming. Bij zowel vraag 18 als vraag 25 draait de tegenstelling duidelijk om verwoesting en zijn de resultaten ook niet echt verrassend. Echter, bij vraag 6 is de tegenstelling gebaseerd op een weergave van de oorlog in Europa en de oorlog buiten Europa. De foto van de oorlog buiten Europa toont Engelse soldaten met op de achtergrond palmbomen en een Aziatische tempel. De andere foto laat twee Duitse soldaten zien op puinblokken. Bij deze vraag kiest 70% voor de foto met de twee Duitsers, maar van 30% die voor de andere foto hebben gekozen, is de verwoesting die men ziet de voornaamste

⁹⁸ Vergelijk; A. Adang, F.E.M. Vercauteren, e.a., *Mensen en Machten 4Havo* (Amsterdam 1970) 58; K.A. Kalkwiek, J.W. van Lent en G.J. van Setten, *Verleden tijd? Deel 3* (Amsterdam 1^e druk 1^e oplage 1987) 75; L. Dalhuisen, e.a., *Sprekend Verleden. Geschiedenis voor de tweede fase 4 vwo, gemeenschappelijk deel* (Baarn 1998) 118.

⁹⁹ Van der Heijden, *Dat nooit meer*, 67.

¹⁰⁰ Zie hiervoor de verklaringen die de respondenten geven bij vraag 25.

¹⁰¹ Kleppe, *Canonieke Icoonfoto's*, 92.

reden om voor die foto te kiezen.¹⁰² Hier blijkt uit dat een element van verwoesting op een foto als indexicaal teken lijkt te verwijzen naar oorlog.

Concluderend

Het beeld van verwoesting komt veel voor in de schoolboeken en komt ook sterk voor in de beeldvorming van het publiek. Niet alleen wordt er voor beelden van verwoesting gekozen als deze expliciet worden getoond, met kiest zelfs voor beelden van verwoesting als deze slechts het decor vormen van het centrale onderwerp van de foto. Het beeld dat Nederland veel met verwoesting te maken heeft gehad klopt ook en het is dan ook niet vreemd dat schoolboeken aandacht besteden aan de verwoestende werking van de oorlog. Het is interessanter om te kijken naar gebeurtenissen die in de schoolboeken anders, of veel minder, worden besproken dan hoe ze in de werkelijkheid zijn verlopen. De Jodenvervolging is hier een voorbeeld van en zal in het volgende thema worden besproken.

¹⁰² In totaal 23 van de 113 respondenten geven bij de verklaring bij vraag 6 aan dat verwoesting of vernieling de reden is geweest om voor die foto 1 te kiezen.

2.6 Jodenvervolging

De Tweede Wereldoorlog wordt vaak in adem genoemd met de Jodenvervolging. Zeker in de hedendaagse samenleving neemt de vervolging van de Joden een centrale plek in bij de herinnering aan de oorlog. Gezien het grote aantal slachtoffers is dit ook niet vreemd. Van de totale Nederlands-Joodse bevolking is 75% vermoord tijdens de oorlog, een van de hoogste percentages van West-Europa.¹⁰³ Toch is deze aandacht voor de Holocaust niet altijd hetzelfde geweest. In de jaren direct na de oorlog werd er weinig gesproken over de vervolging van de Joden. Vanuit een wens door te willen gaan werd er weinig terug gekeken. Naar de mensen met een verhaal werd niet geluisterd en het leed van de Joden werd gezien als een van de vele kwetsuren die de Nederlandse bevolking te verduren heeft gehad.¹⁰⁴ Dit sentiment heeft ook zijn weerslag gehad in de schoolboeken. Zo meldt het *Leerboek der algemene en vaderlandse geschiedenis* uit 1964 in niet meer dan twee zinnen dat de Joden werden vervolgd en welke smet dit bracht op het Duitse volk.¹⁰⁵ En als de vervolging al ruimer wordt besproken dan is dat vaak in relatie tot het verzet die dat teweeg bracht.¹⁰⁶

Dienke Hondius stelt dat vanaf 1977 pas de Jodenvervolging meer onder de aandacht komt in het onderwijs.¹⁰⁷ En hoewel niet in alle schoolboeken uit de analyse de vervolging direct paginabreed wordt besproken, valt inderdaad wel op dat vanaf ongeveer 1980 de schoolboeken meer spreken over onder andere de aantallen Joodse slachtoffers en de beperkende maatregelen.¹⁰⁸ In een recent onderzoek heeft Marc van Berkel gekeken naar de weergave van de Holocaust in schoolboeken uit 1960 tot 2010 en ziet daarbij dat de weergave van de Joden in de schoolboeken beperkt blijft waardoor er een redelijk eenzijdig beeld wordt geschetst van de Holocaust en de Joodse geschiedenis.¹⁰⁹ Veelal wordt de vervolging gebruikt om het verzet van de Nederlanders aan te geven.¹¹⁰

Binnen deze thesis gaat het in mindere mate hoe en waarom deze weergave verandert, maar gaat het om de invloed die deze weergave heeft gehad op de collectieve beeldvorming. De foto's die in de schoolboeken worden gebruikt bestaan voornamelijk uit twee type beelden. Het eerste type laat duidelijk de vervolging zien, zoals deportatie, en het tweede type beeld gaat meer over de beperkende maatregelen zoals de Davidster en de speciale Jodenwijken. Van beide type beelden zijn foto's opgenomen in de enquête. Bovendien is ook een foto van Anne Frank opgenomen in de enquête, aangezien Anne Frank tegenwoordig ook gezien wordt als een symbool voor de Jodenvervolging.¹¹¹ De vragen 1, 3, 19, 23, 24 en 27 uit de enquête gaan over aspecten van de Jodenvervolging.

¹⁰³ David Barnouw, *De Bezetting in een notendop* (Amsterdam 2005) 61.

¹⁰⁴ Van der Heijden, kijken naar meerder pagina nummers.

¹⁰⁵ A. Blonk en J. Romein, *Leerboek der algemene en vaderlandse geschiedenis. Deel III Nieuwe en Nieuwste Geschiedenis* (Groningen 6^{de} druk 1960) 409.

¹⁰⁶ Beemsterboer, e.a., *Wereld in wording*, 335.

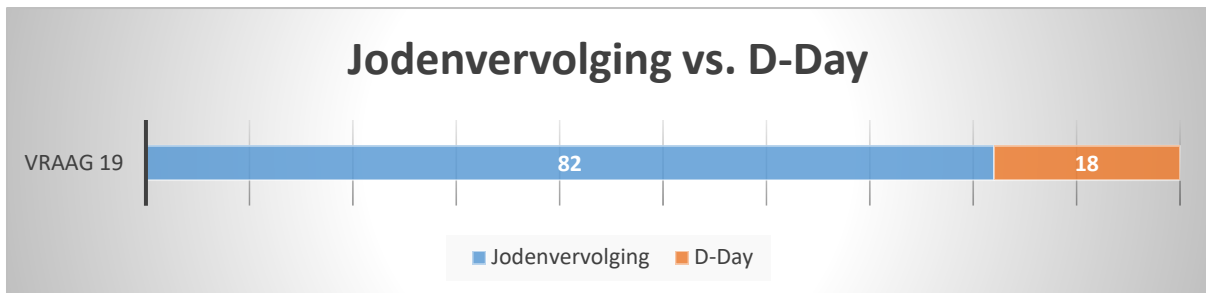
¹⁰⁷ Hondius, *Oorlogslessen*, 285.

¹⁰⁸ C.A. de Beer, e.a., *Geschiedenis in onderwerpen 4 mavo* (Amsterdam 4^e en 5^{de} oplage 1980), 93

¹⁰⁹ Marc van Berkel, 'Holocaust representation in Dutch historical textbooks', 64.

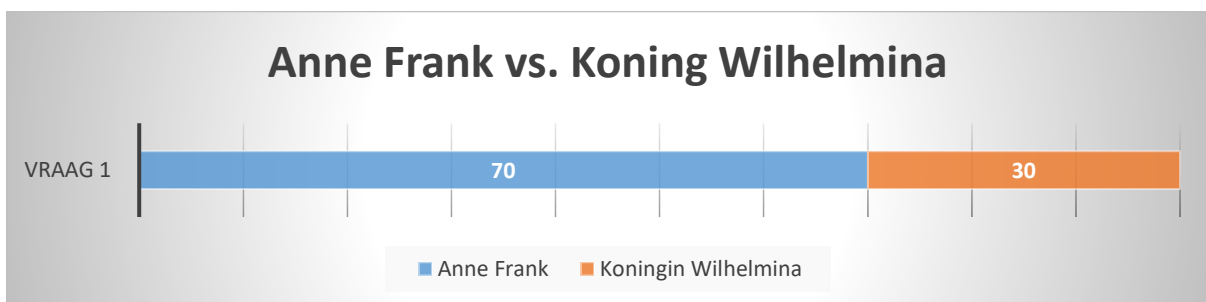
¹¹⁰ Van Berkel, 'Holocaust representation in Dutch historical textbooks', 54.

¹¹¹ Rob van der Laarse, *De Oorlog als beleving. Over de musealisering en encenering van Holocaust-erfgoed* (2011) PDF ebook, (<http://dare.ubvu.vu.nl/bitstream/handle/1871/24142/RWA?sequence=2>), 22-23 (18-8-2017)



Tabel 6. Percentage van keuze voor Jodenvervolgving ten opzichte van D-Day.

Tabel 6 laat het percentage zien waarin de respondenten hebben gekozen voor de foto waarop te zien hoe Joden lijken te wachten voor een treinwagon ten opzichte van de foto die een landing tijdens D-Day weer geeft. Op zich komt het beeld van Joden die wachten op transport ook vaker voor dan het beeld van D-Day. Maar als de beeldvorming door de schoolboeken zou worden beïnvloed dan zouden vooral de jongere generaties moeten kiezen voor dat beeld en de oudere generaties voor de foto van D-Day. In plaats daarvan kiezen respondenten van 60 jaar en ouder met ruim 88% bovengemiddeld vaak voor de foto van het transport.¹¹² Uit de open antwoorden bij deze vraag komt ook niet goed naar voren waarom de respondenten voor de foto van D-Day hebben gekozen, terwijl bij de andere foto duidelijk is waarom daarvoor is gekozen; de vervolging van de Joden.¹¹³



Tabel 7. Percentage van keuze voor Anne Frank ten opzichte van Koningin Wilhelmina.

In tabel 7 is te zien dat de respondenten bij vraag 1 met 70% kiezen voor de foto van Anne Frank en slechts 30% voor de foto van Koningin Wilhelmina die Radio Oranje toespreekt. Zodra er gekeken wordt naar de keuzes van de onderliggende leeftijdsgroepen valt op dat hoe ouder de respondent is, des te meer wordt er gekozen voor Koningin Wilhelmina. Tot de leeftijd van 50 jaar ligt deze keuze onder de 30% en vanaf de 50 jaar ligt de keuze boven het landelijk gemiddelde van 30%, waarbij de leeftijdsgroep van 70 tot 80 jaar zelfs met 48.6% procent voor Wilhelmina kiest. Hoewel er naarmate de respondent ouder wordt wel vaker voor Wilhelmina wordt gekozen, kiest de meerderheid wel voor de foto van Anne Frank.

Dat de oudere respondenten gemiddeld vaker kiezen voor Koningin Wilhelmina kan ook te maken hebben met haar sterfdatum. Aangezien ze pas in 1962 is overleden, zullen de meeste van oudere respondenten haar wellicht nog kennen uit hun jeugd, met de verhalen over haar leven tijdens de oorlog. De bekendheid van Anne Frank is pas van na de oorlog, waarbij het tot 1955 duurde voordat haar verhaal in de belangstelling kwam.¹¹⁴ Het zou nog langer duren voordat ze ook in de schoolboeken genoemd zou worden.¹¹⁵ De voorkeur voor de foto van Anne Frank ten opzichte van haar geringe weergave in de schoolboeken, lijkt erop te duiden dat er andere factoren zijn dan alleen de schoolboeken in de beeldvorming rondom Anne Frank.

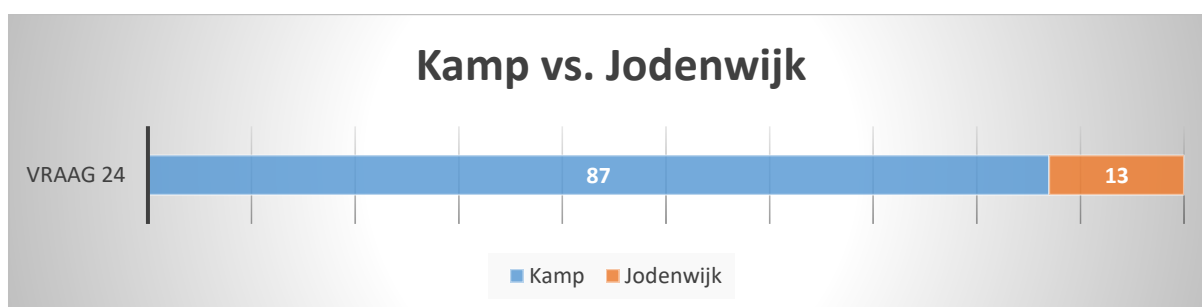
¹¹² Zie hiervoor de tabel bij vraag 19, in de complete dataset onder tabblad Leeftijdfoto.

¹¹³ Zie hiervoor de verklaringen bij vraag 19.

¹¹⁴ Van der Heijden, *Dat nooit meer*, 293.

¹¹⁵ De eerste melding is pas in 1970 in; *Mensen en Machten 4Havo* (1970), 147

Veel respondenten geven als verklaring voor hun keuze voor Anne Frank dat zij symbool staat voor de oorlog, de vervolging van de Joden of dat haar verhaal bekender is.¹¹⁶ In sommige gevallen wordt slechts ‘Anne Frank’ gezegd, alsof haar naam alleen al genoeg verklaring zou geven.¹¹⁷ Het is duidelijk dat Anne Frank binnen Nederland onherroepelijk is verbonden met de oorlog en de Holocaust in het bijzonder, een status die niet door de schoolboeken alleen kan worden bereikt. Toch zijn er wel enkele aanwijzingen dat schoolboeken enige invloed hebben op de beeldvorming. Van de respondenten die gekozen hebben voor de foto van Wilhelmina geven 5 respondenten aan Koningin Wilhelmina niet te herkennen.¹¹⁸ Dit komt overeen met de vermindering aan aandacht die aan haar wordt besteedt in de schoolboeken.¹¹⁹ Bovendien zeggen twee respondenten letterlijk dat ze hebben gekozen voor de foto van Wilhelmina omdat ze deze herkennen uit hun geschiedenislessen.¹²⁰ Uiteraard zijn de verklaringen van deze respondenten te weinig om de invloed van de schoolboeken definitief uit op te maken, maar ze vormen wel een aanwijzing dat er sprake is van een vorm van invloed.



Tabel 8. Percentage van keuze voor Kamp ten opzichte van Jodenwijk.

Bij vraag 24 is er gekeken naar de tegenstelling tussen beelden van vervolging en beelden van beperking. Het is algemeen bekend dat tijdens de oorlog de Joden werden afgevoerd naar kampen zoals Auschwitz-Birkenau of Sobibor. Ook in Nederland bestonden deze kampen, zoals kamp Vught en kamp Westerbork. In de schoolboeken wordt er wel gesproken over de slachtoffers maar wordt er eigenlijk nauwelijks over kampen gesproken. Bovendien laten de meeste foto's die over de kampen gaan vooral de mensen zien en minder het kamp zelf. De enige foto met daadwerkelijk een kamp met prikkeldraad laat Amerikaanse gevangenen zien in een gevangenenkamp in Azië.¹²¹ Aan de andere kant worden er wel foto's gebruikt die beperkende maatregelen laten zien, zoals de speciale Jodenwijken en bordjes met 'Joden niet gewenst'.¹²²

Uit de enquête blijkt dus dat het beeld van een kamp veel sterker is binnen de beeldvorming dan beelden van Jodenwijken, zelfs als er helemaal geen mensen zichtbaar zijn. Tabel 8 laat ook zien dat maar liefst 87% van de respondenten vindt de foto van een leeg kamp beter past bij de oorlog dan de foto van een straat met borden waarop 'Judenstrasse' wordt aangegeven. Qua leeftijd lijkt er niet een groot verschil te zijn, hoewel de leeftijdsgroepen van 20 tot 29 en 50 tot 59 vaker voor het beeld van het kamp te lijken kiezen. Dit is opvallend, want vooral bij de groep van 50 tot 59, die les hebben gehad rond de jaren 1980 zijn volgens de schoolboekenanalyse juist meer in aanraking gekomen met het beeld van de beperkingen. Deze gevonden beelden komen namelijk

¹¹⁶ Zie hiervoor de verklaringen bij vraag 1.

¹¹⁷ Zier hiervoor de verklaringen bij vraag 1.

¹¹⁸ Zie de verklaringen bij vraag 1 van respondent 24, 61, 74, 107 en 164.

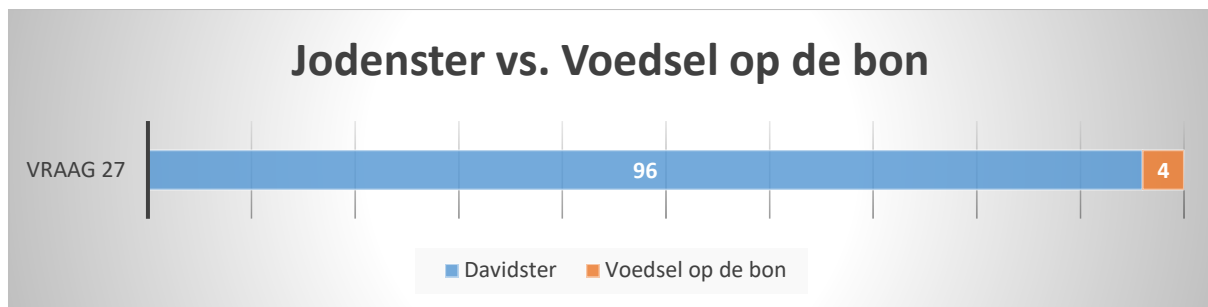
¹¹⁹ Uit de analyse van de schoolboeken blijkt dat in de loop der jaren Koningin Wilhelmina steeds minder vaak wordt besproken.

¹²⁰ Zie de antwoorden bij de verklaringen van vraag 1 door respondent 149 en 180.

¹²¹ A.B. Ceulaert en O. Feitsma, *Kleio voor de vwo-top* (Zeist 2^{de} herziene druk 1979) 76.

¹²² Bijvoorbeeld *Geschiedenis in onderwerpen 4/5 Havo* (Amsterdam 1981) 90.

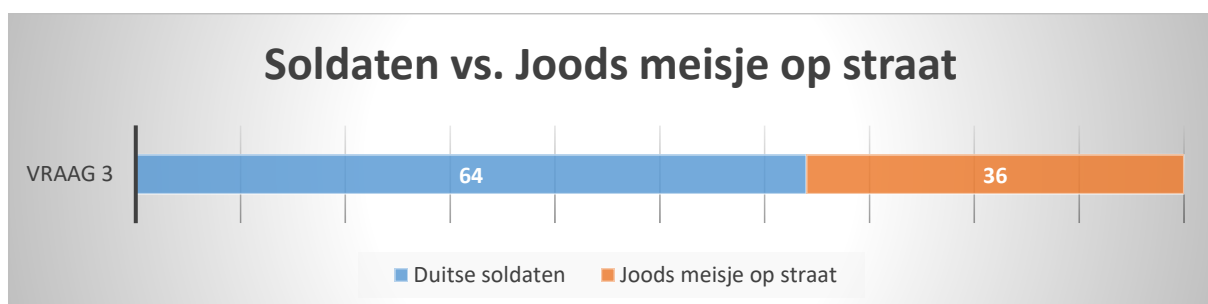
uit de schoolboeken van die periode.¹²³ Net als bij het beeld van Anne Frank komt deze beeldvorming niet tot stand door de weergave in de schoolboeken, maar door andere media.



Tabel 9. Percentage van keuze voor Davidster ten opzichte van Voedsel op de bon.

Een van de andere tekens die duidelijk verwijst naar de oorlog is de gele Jodenster die tijdens de oorlog vanaf 3 mei 1942 voor Joden vanaf zes jaar verplicht is om te dragen.¹²⁴ In de schoolboeken komt dit beeld visueel nauwelijks voor, op zijn best is de ster te zien op de kleding van de Joden op andere foto's. In vraag 27 is een foto van een Jodenster in een lijst, zonder enkele context of verwijzing naar de oorlog, vergeleken met een foto waarbij een groenteboer te zien is met de melding dat het eten op de bon gaat. De hongersnood wordt door de jaren heen regelmatig besproken in de schoolboeken. Toch wordt dit beeld niet herkend, zoals te zien is in tabel 9 vindt slechts 4% de foto van de etalageruit meer passen, waarbij de schaarste van middelen genoemd wordt als reden.¹²⁵ Bij de keuze voor de Jodenster wordt nagenoeg uitsluitend de koppeling gemaakt met de vervolging en de vernedering van de Joden en de oorlog zelf.

Hier moet wel bij worden vermeldt dat de tegenstelling wellicht scherper had gekund. De opzet van deze thesis is om te kijken naar de beeldvorming die ontstaat door de weergave van de oorlog in schoolboeken. In dit geval is er een onderwerp dat weinig wordt weergegeven (de Jodenster) vergeleken met een onderwerp dat wel veel wordt besproken maar niet in beeld terugkomt (de schaarste van goederen en honger). De resultaten hadden waarschijnlijk anders geweest als de foto van de Jodenster bijvoorbeeld was gecombineerd met een iconisch beeld, zoals de foto van de twee Duitse soldaten. Bij vraag 3 is er wel een tegenstelling gemaakt tussen een foto van twee Duitse soldaten en het beeld van twee meisjes die op straat lopen en waarvan er een Jodenster op haar jas draagt. In tabel 9 is het resultaat van die vraag uit de enquête te zien.



Tabel 10. Percentage van keuze voor Duitse soldaten ten opzichte van meisjes op straat.

Bij vraag 3 is het iconische beeld van soldaten gecombineerd met een beeld van het dagelijks leven. De reden dat deze vraag hier wordt besproken in plaats van bij het thema over het dagelijks tijdens de oorlog heeft te maken met de Jodenster die zichtbaar is bij het rechtermeisje op de foto. De foto met de twee meisjes is atypisch gezien het feit dat de meisjes lachend over straat gaan. Gelet op de weergave van de oorlog in de schoolboeken zou verwacht worden dat de respondenten

¹²³ Ibidem, 90.

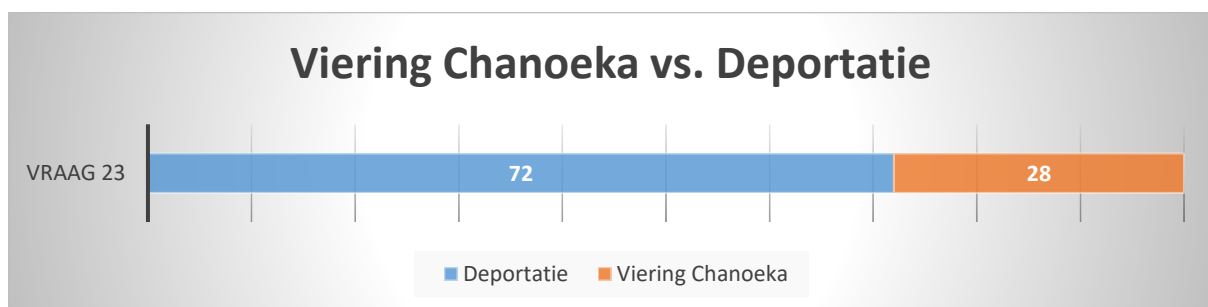
¹²⁴ Erik Schumacher, 1942. *Oorlog op alle fronten*, 54-55.

¹²⁵ Zie de verklaring bij vraag 27 door respondent 13, 72, 324

meer voor de soldaten zouden kiezen dan 64% (zie tabel 10). Een vergelijkbaar beeld zoals dat van de twee meisjes komt namelijk nergens in de schoolboeken voor. Een verklaring hiervan kan gevonden worden in de weergave van de Jodenster zelf. Veel respondenten geven aan vanwege de Jodenster te hebben gekozen voor die foto.¹²⁶

Als de resultaten van vraag 27 en vraag 3 met elkaar worden vergeleken dan valt op dat de sterke werking van de Jodenster als teken een stuk minder sterk is als deze wordt gecombineerd met het iconisch beeld van de soldaten. De soldaten werken als teken zelfs sterker, aangezien deze foto zelfs bijna twee keer zo vaak wordt gekozen. Het beeld van soldaten komt veel vaker voor in de schoolboeken dan de Jodenster, wat erop lijkt te duiden op een invloed van de schoolboeken op de collectieve beeldvorming.

Bij vraag 23 (zie tabel 11) wordt het iconische beeld van deportatie gecombineerd met een onbekend beeld van een Chanoekaviering. Net als bij vraag 3 kiezen de respondenten veel meer voor het iconische beeld, in dit geval het beeld van de deportatie. De redenen om voor de foto van de Chanoekaviering te kiezen zijn wel iets anders. Net als bij vraag 3 wordt de zichtbare Jodenster regelmatig als reden aangedragen, maar er wordt ook vaak geantwoord met enkel de notie dat er Joden zichtbaar zijn of dat het gaat om een Joods feest.¹²⁷ Op de foto van de deportatie is het niet duidelijk of er Joodse mensen aanwezig zijn (geen Jodensterren of andere visuele aanwijzingen). De zichtbaarheid van Joden is voor een deel van de respondenten genoeg reden om voor de foto van de Chanoekaviering te kiezen in plaats van voor de foto van de deportatie. Ook hieruit blijkt de centrale rol voor Joden in de beeldvorming van de oorlog.



Tabel 11. Percentage van keuze voor Deportatie ten opzichte van Viering Chanoeka.

Concluderend

Direct na de oorlog werd er wellicht weinig gesproken over de oorlog en het leed van de Joden, in de decennia daarna is er steeds meer aandacht gekomen voor de Jodenvervolgung. Geleidelijk aan wordt dit onderwerp steeds ruimer behandeld in de schoolboeken. Door de grote rol die de Jodenvervolgung nog steeds speelt in de maatschappij is de kans groot dat men hiervan meer beelden is tegen gekomen dan alleen in schoolboeken. Susan Sontag zegt dat haar leven kan worden opgedeeld in twee delen, het gedeelte voor ze de foto's Bergen-Belsen en Dachau zag en het gedeelte daarna.¹²⁸ Het is goed voor te stellen dat de impact van deze foto's op veel mensen een enorme indruk heeft gemaakt.

Er lijkt wel sprake van invloed van de schoolboeken op de collectieve beeldvorming aangezien de respondenten wel kiezen voor de beelden die ook in de schoolboeken worden gebruikt, zoals bij vraag 3 en 23 te zien is. Hierbij moet wel worden afgevraagd of de keuze voor deze beelden door de schoolboeken of door andere populaire media is beïnvloedt. Anne Frank komt minder vaak voor maar wordt wel vaker gekozen. Ook de invloed van de Jodenster moet buiten de schoolboeken worden gezocht. Gezien het grote maatschappelijke belang dat er wordt

¹²⁶ Zie de verklaringen van de respondenten bij vraag 3.

¹²⁷ Zie de verklaringen van de respondenten bij vraag 3.

¹²⁸ Sontag, *On Photography*, 19-20.

gehecht aan de Jodenvervolging en de rol die het nog speelt binnen de maatschappij kan de beeldvorming hiervan beter in een apart onderzoek worden onderzocht.

2.7 De oorlog buiten Europa

Uit de analyse van de schoolboeken is gebleken dat er in de loop van de decennia steeds minder aandacht wordt besteed aan militaire aspecten van de oorlog en dan met name aan het internationale strijdtoneel. In 1960 wordt in de schoolboeken nog stap voor stap er per regio besproken. Het schoolboek *Wereld in Wording* uit 1960 besteedt maar liefst elf pagina's aan het verloop van de oorlog, voor een deel voorzien van kaarten met de militaire bewegingen.¹²⁹ Ook het *Leerboek der algemene en vaderlandse geschiedenis* heeft een hoofdstuk gewijd aan alleen het militaire internationale verloop van de oorlog.¹³⁰ Vanaf eind jaren 1980 verandert deze weergave. Geleidelijk wordt de oorlog steeds meer fragmentarisch en in thema's besproken. *Vragen aan de geschiedenis* uit 1986 behandelt de Tweede Wereldoorlog binnen het bredere thema over oorlog in het algemeen en in de editie uit 1988 van *Vragen aan de geschiedenis* wordt de oorlog vooral benaderd vanuit het perspectief van de jeugd en deelname aan de oorlog.¹³¹

Uit de analyse van de schoolboeken blijkt dat de aandacht voor de militaire aspecten van de oorlog rond de jaren 1990 verandert. De oorlog in Azië wordt terloops nog wel genoemd, maar de aandacht voor de militaire ontwikkelingen en veldslagen in onder andere Noord-Afrika en de Balkan is voor het grootste gedeelte verdwenen. Als dit al genoemd wordt blijft het vaak beperkt tot een enkele zin. Daar staat tegenover dat in het gebruik van afbeeldingen militaire onderwerpen populair blijven. In 1960 wordt er al een foto getoond van het bombardement op de olieraffinaderijen te Ploesti en de invasievloot bij Normandië op D-Day.¹³² Ook Pearl Harbor is een van de onderwerpen die eigenlijk bij alle schoolboeken in de teksten terug komt omdat door deze gebeurtenis de Amerikanen definitief bij de oorlog werden betrokken.

Meer aandacht voor gebieden buiten Europa, zoals in Noord-Afrika en het Midden-Oosten kan helpen met het vinden van een *common ground* tussen de geschiedenis van de oorlog en de geschiedenis van nieuwe Nederlanders.¹³³ De Tweede Oorlog kan hiermee beter in historisch perspectief worden geplaatst. Dat dit nodig is bleek ook uit een onderzoek uit 2003 waar leerlingen met een Islamitische achtergrond de Jodenvervolging niet los konden zien van het conflict in Palestina.¹³⁴ Dit kan verklaard worden vanuit het begrip van kapitaal, waarbij die kinderen van huis uit met die ideeën worden opgevoed. Het onderwijs kan daarin een rol gaan spelen door aandacht te besteden aan de oorlog buiten Europa.

De vragen 6, 8 en 10 gaan over de beeldvorming van de oorlog binnen en buiten Europa en de resultaten van de keuzes zijn weergegeven in tabel 12.

¹²⁹ Beemsterboer, e.a. *Wereld in Wording*, 308-319.

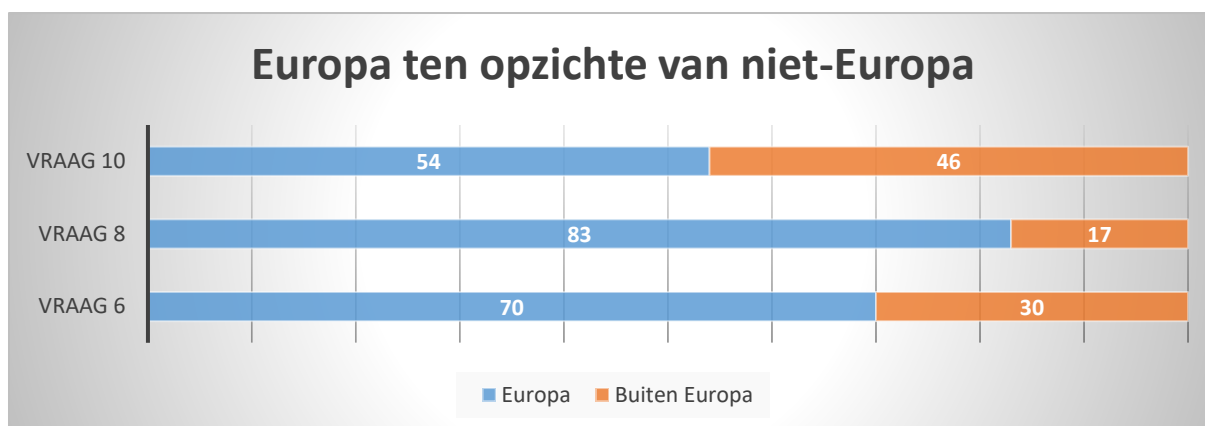
¹³⁰ Blonk en Romein, *Leerboek der algemene en vaderlandse geschiedenis*, 395-403.

¹³¹ Zie P. Das, e.a., *Vragen aan de geschiedenis 3M* (Groningen 1986) en B. Beenackers-Heeren, e.a., *Vragen aan de geschiedenis 4/5 Havo* (Groningen 1988).

¹³² Beemsterboer, e.a., *Wereld in Wording*, 308 en 316.

¹³³ Hondius, *Oorlogslessen*, 289.

¹³⁴ Maria Grever, *Verlangen naar een tastbaar verleden: erfgoed, onderwijs en historisch besef* (Hilversum 2014) 41.



Tabel 12. Percentages van keuze voor foto's over Europa ten opzichte van foto's over niet-Europa.

Het sterkste effect is te zien bij vraag 8. In deze vraag is het iconische beeld van een landingsvaartuig tijdens D-Day gecombineerd met het onbekende beeld van zwarte soldaten in Birma waarbij de respondenten overtuigend meer kiezen voor het beeld van D-Day. Bij alle leeftijdsgroepen kiest een ruime meerderheid voor de foto van D-Day, hoewel er flinke verschillen bestaan tussen de leeftijdsgroepen.¹³⁵ In de schoolboeken wordt er vanaf 1960 steeds minder over de oorlog buiten Europa geschreven. Pas vanaf 1998 is er weer aandacht voor met het benoemen van de koloniale strijdmachten.¹³⁶ Ook bij de keuze voor de foto van de Birmese soldaten is een afname te zien naarmate men jonger wordt, waarbij vanaf de leeftijdsgroep 30 tot 39 weer vaker kiest voor die foto. Dit komt overeen met de periode waarin deze groep naar het voortgezet onderwijs is geweest en wanneer er weer aandacht wordt besteed aan de koloniale strijdmachten. Hoewel in latere schoolboeken er weer weinig over het internationale strijdtoneel wordt geschreven, is het wel een indicatie van de invloed van de schoolboeken.

Wat betreft de keuze die de respondenten geven voor de foto van D-Day, gaan veel van de verklaringen over het gevoel dat D-Day 'dichterbij' is dan de oorlog in Azië of in Afrika.¹³⁷ Respondent 264 geeft als verklaring 'Je hoort veel minder over de oorlog in Azië, dus daardoor past dit minder bij mijn beeld'.¹³⁸ De oorlog krijgt daarmee in de beeldvorming van het publiek toch vooral een Europees karakter. Dit gevoel is ook terug te zien in de open antwoorden bij vraag 6. Hier geven respondenten ook aan te kiezen voor de foto van twee Duitse soldaten in plaats van de foto van Engelse soldaten voor een tempel in Birma om dezelfde reden, namelijk dat de foto van de Duitse soldaten er meer Europees uitziet.¹³⁹ Overigens is er bij vraag 6 geen noemenswaardig leeftijdsverschil.

Het is daarbij opvallend dat de respondenten die bij vraag 6 gekozen hebben voor de foto van de Engelse soldaten in Birma, vrij vaak aangeven voor deze foto te hebben gekozen vanwege de verwoestingen die zien.¹⁴⁰ Bij de andere foto liggen de twee Duitse soldaten op een stapel puin, dus het is daarom extra opvallend dat juist de verwoesting die men ziet op de foto met de Engelse soldaten genoemd wordt als reden voor hun keuze. Op de achtergrond van deze foto is een gebouw te zien dat duidelijk Aziatisch is gezien de bouwstijl. Blijkbaar is de beeldvorming van de oorlog dusdanig gericht op Nederland en Europa, dat de Aziatische tempel niet langer wordt herkend, maar dat het puin op de voorgrond een belangrijker teken vormt voor de betekenis die men aan de foto geeft.

¹³⁵ Zie hiervoor de tabel bij vraag 8, in de complete dataset onder tabblad Leeftijdfoto.

¹³⁶ Dalhuisen, *Sprekend verleden*, 124

¹³⁷ Zie hiervoor de verklaringen bij vraag 8 door onder andere respondent 16, 41, 47, 52, 108, 134, 161, 189.

¹³⁸ Uit de verklaring op vraag 8 door respondent 264.

¹³⁹ Zie hiervoor de verklaringen bij vraag 6 door onder andere respondent 32, 41, 50, 56, 57, 72, 91, 142, 189, 220, 264, 291.

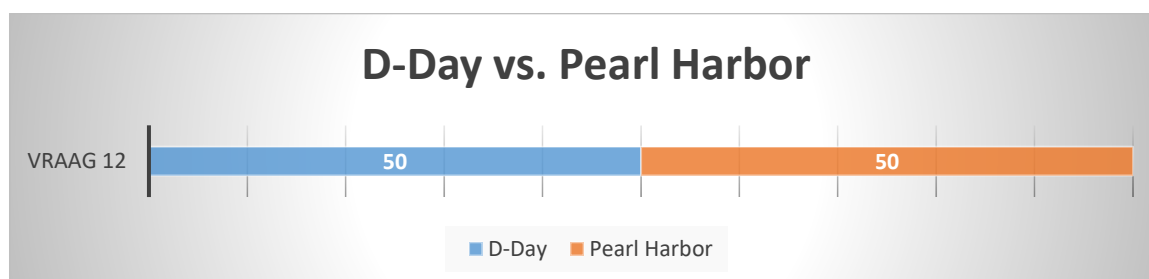
¹⁴⁰ Zie hiervoor de verklaringen bij vraag 6 door onder andere respondent 2, 10, 30, 46, 51, 75, 92, 121, 127, 136, 178, 242, 316, 335, 373.

Bij vraag 10 is de voorkeur voor de foto van de oorlog binnen Europa een stuk minder dan bij de ander vragen. Dit komt voor een groot deel door het verschil in kleur, zoals eerder al is besproken. Het is daarbij wel opvallend dat ondanks de zojuist aangetoonde voorkeur voor zwart-wit fotografie er wel een voorkeur is voor de kleurenfoto. Dit is te verklaren door de onbekendheid van het beeld van de Birmese soldaten, het beeld past dan niet bij de beeldvorming van de respondenten. Dat het beeld van de Birmese soldaten onbekend is blijkt ook uit de antwoorden van twee respondenten;

In NL wordt er weinig verteld over de rol die niet-blanken hebben gespeeld.¹⁴¹

Ik heb nog nooit Afrikaanse soldaten gezien in de geschiedenisboeken op school.¹⁴²

Er is ook nauwelijks aandacht in de schoolboeken voor de rol die de lokale bevolking heeft gespeeld tijdens de oorlog in de gebieden buiten Europa. Van alle schoolboeken uit de analyse is er maar één boek dat melding maakt van de ‘koloniale’ die met de geallieerden meevochten.¹⁴³ Verder wordt er nergens melding gemaakt van deze troepen, laat staan dat er een foto is geplaatst in de boeken. Het gebrek aan aandacht voor de rol van deze andere culturen zorgt ervoor dat in de huidige multiculturele samenleving het lesgeven over de oorlog problematisch kan zijn omdat de leerlingen met een migratieachtergrond zich niet kunnen identificeren met de oorlog. Door de andere culturen, die wel degelijk een rol hebben gespeeld, te betrekken in de geschiedschrijving in de schoolboeken kan er een gedeeld referentiekader ontstaan.¹⁴⁴ Het delen van een gezamenlijke geschiedenis kan helpen met het opbouwen van een gezamenlijke identiteit.



Tabel 13. Percentage van keuzen voor D-Day ten opzichte van Pearl Harbor

Tabel 13 laat de uitkomst zien van vraag 12, waarbij de respondenten moesten kiezen tussen een foto van D-Day en een foto van Pearl Harbor. Beide foto's worden evenveel gekozen. Beide beelden komen ook evenveel voor in de schoolboeken, zowel qua foto's als qua behandeling van de onderwerpen in de tekst. Dat beide foto's evenveel worden gekozen lijkt erop te duiden dat beide beelden even sterk zijn in de collectieve beeldvorming. Opvallend genoeg kiezen de respondenten tot 50 jaar bovengemiddeld voor de foto van D-Day en de respondenten vanaf de 50 bovengemiddeld voor de foto van Pearl-Harbor. Vooral bij de groepen vanaf 50 jaar is het leeftijdseffect het sterkste terug te zien, hoewel de redenen hiervan niet gevonden kan worden in de schoolboeken.¹⁴⁵

¹⁴¹ Zie hiervoor de verklaring bij vraag 8 door respondent 152..

¹⁴² Zie hiervoor de verklaring bij vraag 8 door respondent 89.

¹⁴³ Dalhuisen, *Sprekend verleden*, 124.

¹⁴⁴ Hondius, *Oorlogslessen*, 288-289 en Ad van den Oord, *Allochtonen van nu en de oorlog van toen. Marokko, de Nederlands Antillen, Suriname en Turkije in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 2004).

¹⁴⁵ De leeftijdsgroep van 50-59 kiest met 53.3% voor de foto van Pearl Harbor, de groep van 60-60 met 59,1% en de leeftijdsgroep van 70-80 kiest zelfs met 62.9% voor die foto.

Concluderend

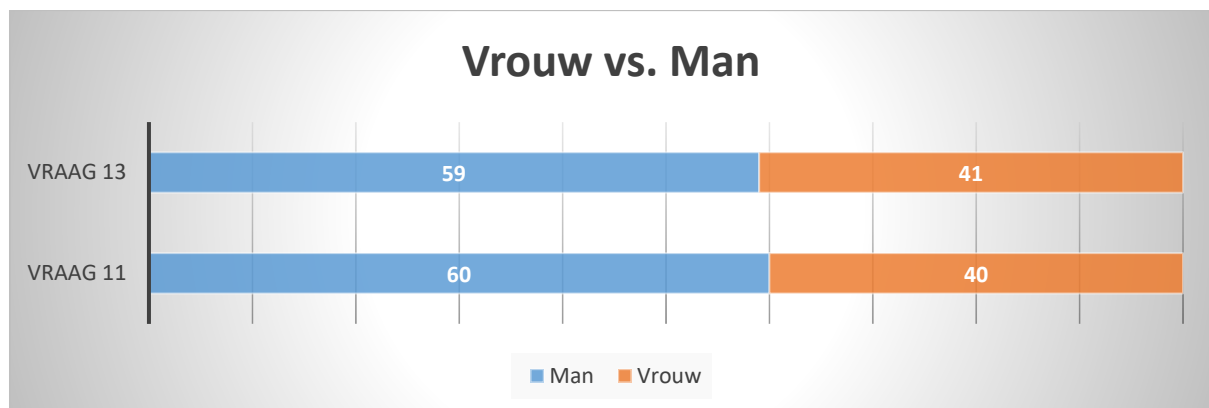
De oorlog wordt vooral gezien als een Europese gebeurtenis. Hierdoor worden de foto's gekozen die een beeld tonen die 'het dichtste bij huis' komen. Dit is niet verwonderlijk aangezien 76% van de respondenten de oorlog redelijk bepalen tot zeer bepalend vindt voor de Nederlandse identiteit.¹⁴⁶ In de inleiding hebben we al kunnen lezen dat alleen datgene wordt onthouden wat belangrijk is voor de identiteit van de groep en aangezien men de oorlog vindt passen bij de Nederlandse identiteit zullen er minder snel gebeurtenissen worden onthouden die buiten Nederland (en Europa) hebben plaatsgevonden. Schoolboeken lijken hier een rol in te spelen. Vooral bij vraag 8 is duidelijk te zien dat er een leeftijdsverschil bestaat in de beeldvorming die overeenkomt met de weergave van de oorlog in de schoolboeken. Respondenten geven zelf ook aan dat beelden van bijvoorbeeld koloniale strijdmachten niet passen bij hun beeldvorming, omdat ze deze nooit zijn tegengekomen in de schoolboeken.

¹⁴⁶ Zie hiervoor tabel AC in bijlage 3.

2.8 Vrouwen in de oorlog

De rol van vrouwen tijdens de oorlog is een onderwerp dat eigenlijk onderbelicht blijft in de schoolboeken. De eerste keer dat er sprake is van het werk dat door vrouwen werd gedaan is pas in 1991. In *Spreken Verleden* wordt er een poster getoond van Rosie the Riveter, een fictief figuur die als propaganda diende om vrouwen te laten werken in de fabrieken.¹⁴⁷ Hoewel er dus wel wordt vermeld dat vrouwen ook werkten in fabrieken, wordt de rol die vrouwen speelden in het leger of het verzet nauwelijks genoemd. Er is pas recentelijk meer aandacht gekomen voor dit aspect van de oorlog. Zo wordt er in de schoolboeken in 2010 melding gemaakt dat vrouwen een belangrijke bijdrage leverden als bijvoorbeeld koerierster.¹⁴⁸ Daarnaast heeft historica Els Kloek het boek *101 vrouwen en de oorlog* geschreven waarin de rol van 101 vrouwen tijdens de oorlog wordt beschreven.¹⁴⁹

Zoals bij alle thema's binnen dit onderzoek berust de analyse op een steekproef van boeken over verschillende jaren. De mogelijkheid bestaat dat andere boeken de rol van vrouwen wel uitvoeriger wordt besproken. Aan de hand van de schoolboeken die geanalyseerd zijn is het aannemelijk dat deze ontwikkeling omstreeks 1990 begint. De verwachting is dan ook dat bij de enquête vooral de jongere leeftijdsgroepen genuanceerder zullen kiezen. Bij vraag 5, 11, 13, 16 en 31 is er gekeken naar de beeldvorming rondom vrouwen en de oorlog. De vragen 5 en 13 kijken naar het verschil in beeldvorming tussen man en vrouw en de vragen 11, 16 en 31 kijken naar de rol van de vrouw.



Tabel 14. Percentages van de keuze voor man ten opzichte van vrouw

Bij beide vragen is de voorkeur voor de foto waar mannen op worden getoond nagenoeg gelijk. De keuzes voor de foto's met mannen overheerst niet enorm. Zoals te zien is in tabel 14 kiest rond de 40% voor de foto's met vrouwen, ondanks een gebrek aan weergave in de schoolboeken. Geheel tegen de verwachting in is er ook geen significant verschil tussen de leeftijdsgroepen ten opzichte van het totaalgemiddelde. Wat wel opvalt is dat vrouwen meer kiezen voor de foto waarop een man wordt getoond dan de foto waar een vrouw op wordt getoond. Vrouwen kiezen steeds maar rond de 35% voor de foto met vrouwen ten opzichte van rond de 46% van de mannen.¹⁵⁰ Hoewel dit niet direct terug is te brengen op de weergave van vrouwen in de schoolboeken, zou dit verschil verklaard kunnen worden doordat het gebrek aan aandacht voor vrouwen in schoolboeken ervoor zorgt dat vrouwen zich totaal niet kunnen identificeren met een actieve rol tijdens de oorlog.

Er moet wel worden opgemerkt dat de respondenten niet altijd de foto kiezen vanwege de vrouwen. Een enkele respondent denkt bij vraag 11 een Schots regiment te herkennen aan de kilts die gedragen worden.¹⁵¹ Weer een ander denkt dat de foto met de mannen uit de Eerste

¹⁴⁷ J.C.H. Blom, *Sprekend Verleden Deel 3* (Rijswijk 1991) 70-71.

¹⁴⁸ Dalhuisen, e.a., *Sprekend Verleden Havo* (2010) 140.

¹⁴⁹ Hondius, *Oorlogslessen*, 31; Els Kloek, *101 vrouwen en de oorlog* (Nijmegen 2016).

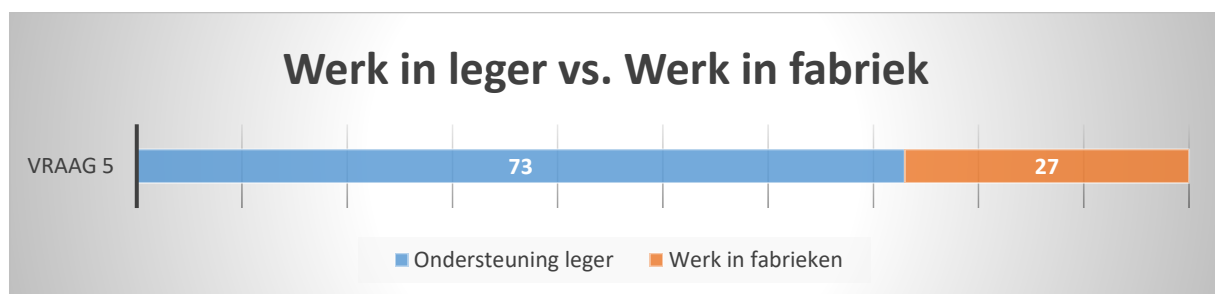
¹⁵⁰ Zie hiervoor de tabel bij vraag 11 in de complete dataset, onder het tabblad Geslachtfoto

¹⁵¹ Zie de verklaring bij vraag 11 door respondent 99.

Wereldoorlog komt en de foto met de vrouwen uit de Tweede Wereldoorlog, terwijl de achtergrond van de twee foto's hetzelfde is.¹⁵² Toch geven veel respondenten aan de foto te hebben gekozen vanwege de rol die vrouwen hadden tijdens de oorlog.¹⁵³ Aan de andere kant geven de respondenten die voor de mannen hebben gekozen aan dat bij hun het beeld van mannen overheerst.¹⁵⁴

Bij vraag 13 lopen de antwoorden erg uiteen. Naast dat de respondenten aangeven vrouwen minder, of mannen juist meer, bij hun beeld van de oorlog vinden passen, zijn er ook respondenten die hun keuze berusten op het vliegtuig op de achtergrond van de foto met de vrouwelijke piloot of het vliegdekschip bij de mannelijke piloot.¹⁵⁵ Het gebrek aan aandacht voor de verschillen tussen de rol van man en vrouw tijdens de oorlog kan een indirect gevolg zijn van het gebrek aan aandacht hiervoor in de schoolboeken. Van de respondenten die voor de foto hebben gekozen met de vrouwelijke piloot geven 21 respondenten aan dat ze voor die foto hebben gekozen vanwege de vrouwelijke piloot. In totaal geven er 28 respondenten aan voor deze foto te hebben gekozen vanwege het vliegtuig op de achtergrond. Maar liefst 32 respondenten geven aan voor de foto van de mannelijke piloot te hebben gekozen omdat ze de vrouwelijke piloot niet herkennen.¹⁵⁶

Er is niet alleen gekeken naar het verschil in beeldvorming tussen mannen en vrouwen, maar ook naar de rol die vrouwen konden spelen tijdens de oorlog. Hierover gaan vraag 5, 16 en 31 van de enquête. Bij vraag 5 is er gekeken naar de rol van vrouwen in de ondersteuning in fabrieken, zoals werd gepromoveerd met Rosie the Riveter, en vrouwen in de ondersteuning van de luchtmacht als bijvoorbeeld communicatiemedewerkster. Het resultaat van deze vraag is te zien in tabel 15.



Tabel 15. Percentage van keuze voor Werk in het leger ten opzichte van Werk in fabrieken.

Van alle respondenten heeft 73% gekozen voor de foto van de communicatiemedewerkster. De respondenten geven wel verschillende redenen aan waarom ze gekozen hebben voor die foto. Slechts 12 respondenten geven aan dat dit beeld herkenbaarder is dan het beeld van de vrouw met de wapens, of dat ze het beeld van een vrouw met wapens minder vinden passen.¹⁵⁷ In totaal 21 respondenten hebben voor de foto met de communicatiemedewerkster gekozen vanwege de bij hun bekende rol van vrouwen. Maar het grootste gedeelte van de verklaringen gaan over de radio als communicatiemiddel.¹⁵⁸ Net als bij de man-vrouw tegenstelling bij vragen 11 en 13 kijken de respondenten niet naar de rol die vrouw speelt, maar naar andere elementen die als teken betekenis geven aan de foto. In dit geval de radio als belangrijk onderdeel van de oorlog.

Ook vraag 16 zet twee verschillende beelden van de vrouw tegenover elkaar. Hier wordt dezelfde foto van de communicatiemedewerkster gebruikt tegenover de foto van een vrouw die in een keuken aan het werk is. In tabel 16 staat de uitkomst van deze vraag.

¹⁵² Zie de verklaring bij vraag 11 door respondent 223.

¹⁵³ Zie de verklaring bij vraag 11 door onder andere respondent 31, 39, 46, 52, 72, 275.

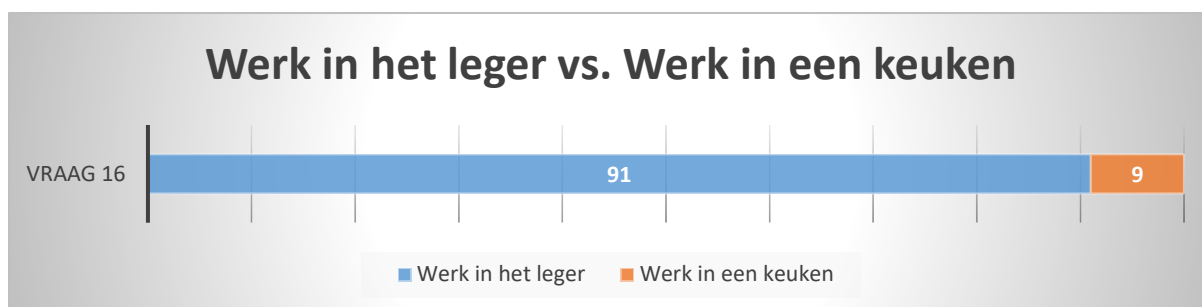
¹⁵⁴ Zie de verklaring bij vraag 11 door onder andere respondent 14, 108, 270.

¹⁵⁵ Zie de verklaring bij vraag 13 door onder andere respondent 27, 47, 54, 68, 108, 144, 208, 232, 246, 337.

¹⁵⁶ Zie de verklaringen bij vraag 13.

¹⁵⁷ Zie de verklaringen door de respondenten bij vraag 5.

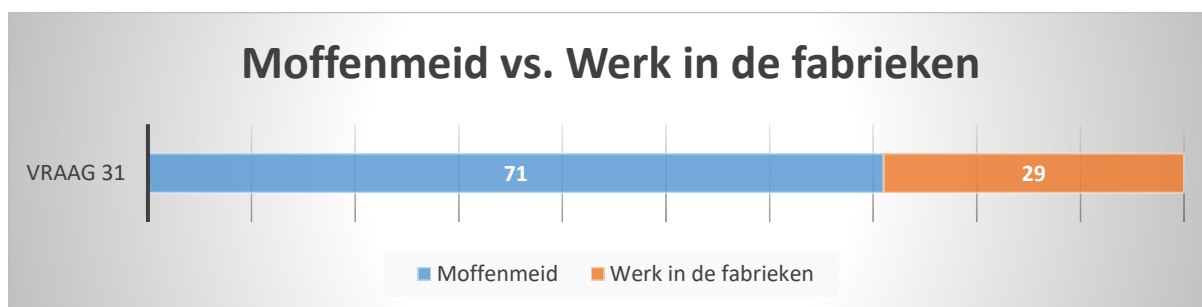
¹⁵⁸ Zie de verklaringen door de respondenten bij vraag 5.



Tabel 16. Percentage van keuze voor Werk in het leger ten opzichte van Werk in een keuken.

Een grote meerderheid van maar liefst 91% kiest voor de eerste foto van de vrouwen als communicatiemedewerker. Ook bij deze vraag overheerst in de verklaringen de rol van de radio.¹⁵⁹ Dit is opvallend aangezien er in de schoolboeken geen enkele foto voorkomt van de radio als communicatiemiddel en wordt de rol van de radio en communicatie niet uitgebreid besproken. Net als bij het thema Jodenvervolging zijn er dus invloeden vanuit andere media dit de beeldvorming beïnvloeden.

Daarnaast is er ook gekeken naar de beeldvorming rondom vrouwen betreffende de werkzaamheden in fabrieken of de vrouw als ‘moffenmeid’. Hiervan staan de resultaten in tabel 17.



Tabel 17. Percentage van keuze voor Werk in fabrieken ten opzichte van Moffenhoer.

Hierbij kiezen de respondenten met 71% voor de foto van het kaalscheren van de moffenmeid. Dit beeld komt zelf pas in 1988 voor het eerste voor in een foto. Toch zijn het juist de oudere generaties die dit beeld bovengemiddeld vaak kiezen. De groepen van 60 tot 69 en 70 tot 80 kiezen met een percentage van respectievelijk 79.5% en 85.7% significant vaker voor deze foto van de rest van de groepen. Uit de verklaringen die de respondenten valt niet op te maken waar dit verschil vandaan komt, bij alle leeftijdsgroepen wordt het kaalscheren gekoppeld aan het heulen met de vijand.

De leeftijdsgroep van 30 tot 39 jaar kiest ten opzichte van het gemiddelde significant meer voor de foto met de fabrieksarbeider, met 40,7% ten opzichte van 29% van het landelijke gemiddelde. Hoewel de leeftijdsgroepen op zichzelf te klein zijn om daadwerkelijk te spreken van een significant verschil binnen de Nederlandse maatschappij, is dit wel een indicatie dat schoolboeken invloed hebben op de beeldvorming in de testgroep. De respondenten van deze groep hebben namelijk tussen 1990 en 2000 op het voortgezet onderwijs gezeten. Uit de analyse van de schoolboeken blijkt ook dat juist in deze periode de rol van vrouwen wordt besproken, waar de afbeeldingen van Rosie the Riveter bij wordt gebruikt alsook een foto van een vrouwelijke fabrieksarbeider. Hierbij moet wel worden vermeld dat veel van de verklaringen voor de gekozen foto met de fabrieksarbeider gaan om de wapens die zichtbaar zijn. Het effect van de geweren als teken voor de oorlog is overigens wel bij alle leeftijdsgroepen te vinden.

Concluderend

¹⁵⁹ Zie de verklaring bij vraag 16 door onder andere respondent 7, 13, 16, 28, 31, 45, 52, 69, 94, 102, 125, 183, 211, 248.

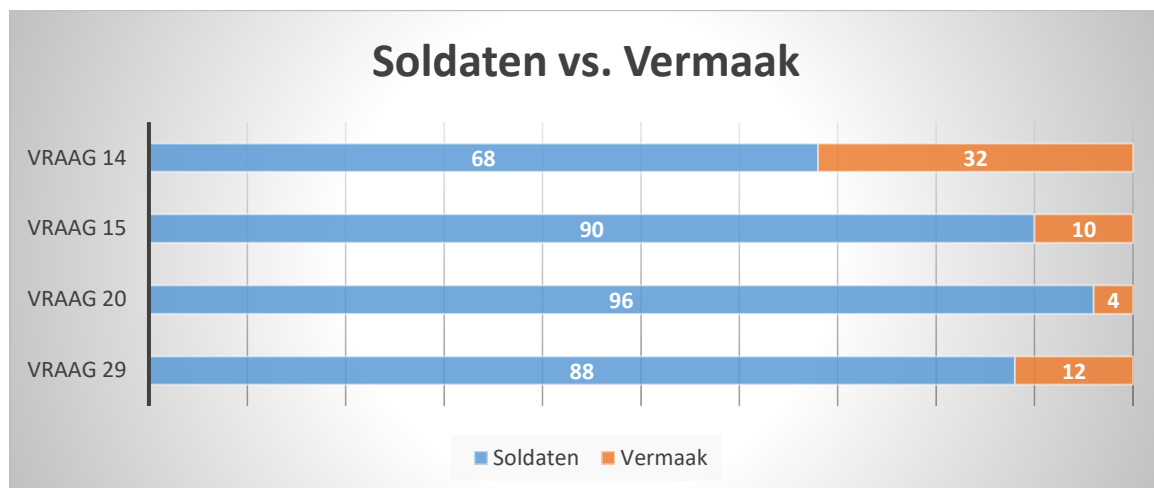
Op het eerste gezicht lijken schoolboeken weinig invloed te hebben op het collectief geheugen rondom de rol van vrouwen tijdens de oorlog. Als de kennis over vrouwen alleen uit de schoolboeken gehaald zou worden, dan zou het percentage voor de keuze voor de foto met de vrouwen veel lager moeten liggen. Wanneer er wordt gekeken naar de redenen waarom men voor een foto heeft gekozen dan lijkt het erop dat de schoolboeken wel degelijk invloed hebben op de collectieve beeldvorming. Uit verdere analyse van de open vragen blijkt dat veel respondenten hun keuze baseren op een element op de achtergrond, in plaats van op de man-vrouw tegenstelling. Dit is te zien bij de antwoorden bij vraag 5, 13 en 16 waarbij de keuze bijvoorbeeld berust op het vliegtuig of de radio die zichtbaar zijn. Dit geeft aan dat die respondenten de rol van de vrouwen niet opvalt maar juist kiezen voor andere herkenbare visuele tekens van de oorlog. Doordat vrouwen nauwelijks worden benoemd in schoolboeken, worden ze ook niet herkend op de foto's. De onbekendheid van vrouwen in de beeldvorming blijkt ook uit de antwoorden bij vraag 5 en vraag 16, waar wederom de radio en de rol van communicatie als voornaamste redenen worden aangedragen om voor die foto te kiezen. Het gebrek aan vrouwen in de schoolboeken zorgt ook voor een gebrek aan vrouwen in de beeldvorming.

Bij vraag 11 is de achtergrond wel hetzelfde, maar is het verschil alleen te vinden in het geslacht van de weergegeven personen. Hierbij is er ook weer een voorkeur voor de mannen. Het meest opvallende resultaat hierbij is dat vrouwen minder snel geneigd zijn om een foto te kiezen die een vrouw tonen dan mannen. Dit is mogelijk een indicatie voor de manier waarop beelden in schoolboeken invloed hebben op de vorming van een zelfbeeld. Doordat vrouwen geen onderdeel vormen van de geschiedschrijving in de schoolboeken, kunnen vrouwen zich moeilijker identificeren met de gebeurtenissen tijdens de oorlog. En doordat ze zichzelf niet met de oorlog kunnen identificeren, vinden ze het beeld van een actieve rol tijdens de oorlog minder passen bij hun beeldvorming.

2.9 Dagelijks leven

Binnen de historiografie is er steeds meer aandacht voor het dagelijks leven tijdens de oorlog. Recente publicaties vanuit het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) beschrijven naast de verschrikkingen van de oorlog ook hoe, vooral tijdens de eerste jaren voor veel mensen het dagelijks leven gewoon doorging.¹⁶⁰ Uiteraard waren er wel degelijk beperkingen, maar het beeld dat de soldaten continu door de straten marcheerden is zeker voor de eerste jaren niet waar.¹⁶¹ Bovendien zat niet elke Nederlander in het verzet, of was elke Nederlander die samenwerkte met de Duitsers even fout. Al in de jaren 1980 probeert de historicus Hans Blom het goed-fout debat te slechten en aandacht te vestigen op de bijzondere omstandigheden waar de Nederlandse bevolking zich in bevond.¹⁶² Vierentwintig jaar later komt Blom tot de conclusie dat de wetenschap deze dichotomie reeds voorbij is, maar dat het publiek nog vaak denkt in termen van goed en fout.

De verwachting dat de oorlog niet lang zou duren, zorgde ervoor dat de Nederlandse bevolking in de eerste instantie ook mee te werken met de Duitsers.¹⁶³ Dit beeld van accommoderen en proberen er het beste van te maken komt pas rond 2000 voor in de schoolboeken.¹⁶⁴ Om te kijken hoe de beeldvorming rondom leven in bezettingstijd is, worden er beelden uit de schoolboeken gecombineerd met beelden van het dagelijks leven tijdens de oorlog en de pogingen van de Nederlandse bevolking om zo normaal mogelijk door te leven. Deze beelden zijn grotendeels afkomstig uit de publicaties van René Kok en Erik Somers, waarin gebruik wordt gemaakt van relatief recentelijk ontdekt materiaal. Bij vraag 3, 14, 15, 17, 20, 22, 29 en 30 wordt er gekeken naar de beeldvorming van het dagelijks leven tijdens de oorlog.



Tabel 18. Percentage van keuze voor Soldaten ten opzichte van Vermaak.

Tabel 18 toont de resultaten van de vragen waar het beeld van soldaten is gecombineerd met verschillende vormen van vermaak. Bij vraag 14 is er het beeld van soldaten in de sneeuw vergeleken met een foto waarop te zien is hoe mensen schaatsen op een gracht. Als er gekeken wordt naar de verklaringen die de respondenten geven, dan valt het op dat van de groep die kiest voor de foto met de schaatsers 12.4% aangeeft voor deze foto te hebben gekozen omdat deze laat

¹⁶⁰ Zie hiervoor de reeks *Leven in bezet Nederland* onder redactie van het NIOD; Ten Have, 1940: *Verwarring en aanpassing*; Te Slaa, 1941: *Het master valt*; Schumacher, 1942: *Oorlog op alle fronten*.

¹⁶¹ Gerben van 't hof, 'NIOD blijft oorlogsfoto's en verhalen verzamelen' (versie 2-5-2017), <http://www.ad.nl/nieuws/niod-blijft-oorlogsfoto-s-en-verhalen-verzamelen~ad5dfc30/> (18-8-2017).

¹⁶² Blom, *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*. (Bergen 1983).

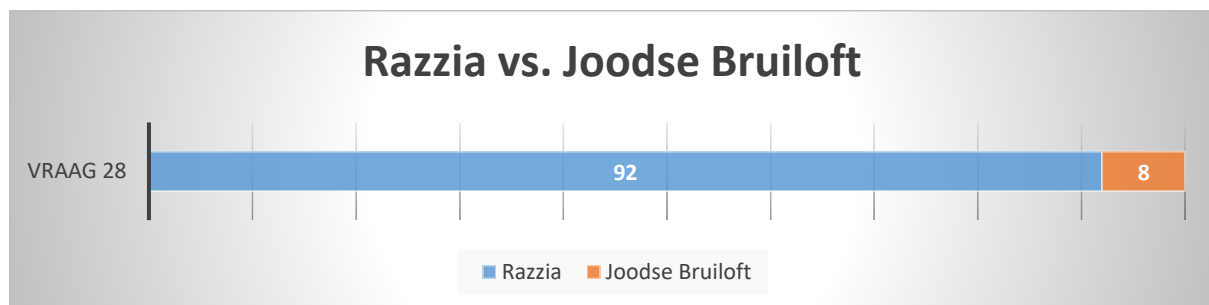
¹⁶³ Ten Have, 1940: *Verwarring en aanpassing*, 204.

¹⁶⁴ *Bronnen voor geschiedenis voor 2VM* (1998) 101, en *Memo, geschiedenis voor de tweede fase basisboek havo* (1999) 224.

zien dat het leven ook gewoon doorging.¹⁶⁵ Bij de respondenten die voor de foto met de soldaten in de sneeuw hebben gekozen, gaf 16% aan dat ze voor die foto hebben gekozen juist omdat ze het beeld van schaatsende mensen niet vonden passen.¹⁶⁶ Hierbij is de keuze niet alleen gemaakt op basis van de bekendheid van de foto met soldaten, maar ook op de onbekendheid van het beeld van schaatsende mensen. Hierbij overheerst het beeld dat respondent 205 ook aangeeft, ‘Schaatsen deed men niet in de oorlog’.¹⁶⁷

Het beeld dat er geen vermaak was tijdens de oorlog klopt overigens niet. Sterker nog, er was juist een groei in de verkoop van kaartjes voor onder andere de bioscoop, het toneel en sportwedstrijden.¹⁶⁸ In de schoolboeken komt deze informatie niet voor. De eerste keer dat er wordt vermeld dat men in Nederland probeerde om zo normaal mogelijk door te gaan met hun leven is pas in 1998.¹⁶⁹ Dat vermaak niet passend wordt gevonden bij de Tweede Wereldoorlog blijkt ook uit de antwoorden op vraag 15 en 20. Bij foto 15 wordt een foto van twee Duitse soldaten gecombineerd met een foto van een kermis. Slechts enkele respondenten geven aan bij de verklaring dat het leven gewoon doorging.¹⁷⁰ De meeste respondenten kiezen voor het beeld van de soldaten. Hetzelfde geldt bij vraag 20, waar een foto van marcherende soldaten gecombineerd wordt met een foto van een voetbalteam. Hierbij kiest zelfs maar 4% voor de foto met het voetbalteam. De overige 96% kiest voor het iconische beeld van marcherende soldaten.

Ook het beeld van trouwen past een stuk minder in de beeldvorming. In tabel 19 is te zien hoe voor welke foto de respondenten kozen bij vraag 28. Hierbij is een foto van een razzia gecombineerd met een foto van een Joodse bruiloft. 92% van de respondenten kiest hierbij voor de foto van de razzia. Hoewel de redenen uiteenlopen waarom ze voor deze foto hebben gekozen is wel duidelijk dat het beeld van de bruiloft niet past binnen de bestaande beeldvorming. De voornaamste reden die wordt gegeven voor de keuze voor de foto van de bruiloft, is de Jodenster die zichtbaar is. Dit effect is bij het thema over de Jodenvervolging ook al besproken. Bij deze vraag lijkt de leeftijd wel een factor te spelen. De twee oudste groepen, met de leeftijd van 60 tot 69 en 70 tot 80, kiezen beiden met 100% voor de foto van de razzia, waarna hoe jonger de respondenten zijn er steeds vaker voor de foto van de bruiloft wordt gekozen.¹⁷¹ De verklaring hiervoor is niet direct terug te leiden op de schoolboeken.



Tabel 19. Percentage van keuze voor Razzia ten opzichte van Joodse Bruiloft

Bij vraag 29 is een foto van soldaten in rust gecombineerd met een foto van een Sinterklaasfeestje van het verzet. Net als bij de eerdere vragen wordt er ruimschoots gekozen voor het iconische

¹⁶⁵ Van de 121 respondenten die bij vraag 14 voor de foto van de schaatsende mensen koos, gaven 16 respondenten aan dat ze hadden gekozen voor deze foto in verband met de getoonde pret en dat het leven gewoon doorging.

¹⁶⁶ Van de 261 respondenten die bij vraag 14 voor de foto van de soldaten in de sneeuw hebben gekozen, gaven 42 respondenten aan het beeld van de schaatsende mensen niet passend te vinden.

¹⁶⁷ Zie hiervoor de verklaring bij vraag 14 door respondent 205.

¹⁶⁸ Chris van der Heijden, *Grijs Verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001) 313.

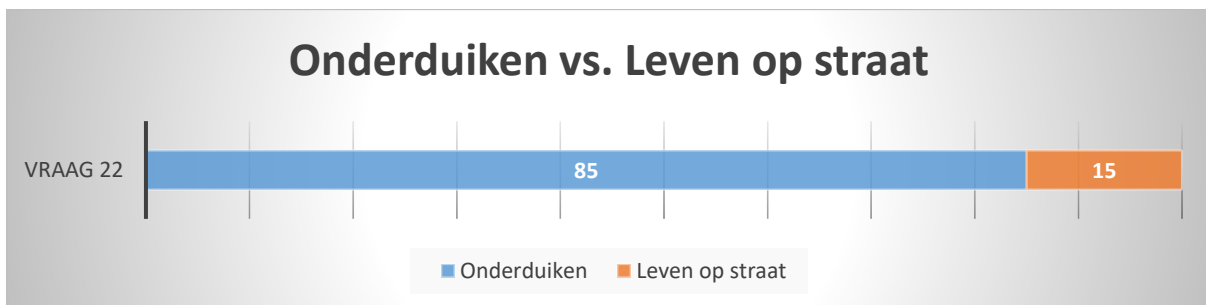
¹⁶⁹ P. van Dun, e.a., *Bronnen voor de geschiedenis* (Houten 1998) 101.

¹⁷⁰ Zier hiervoor de verklaringen bij vraag 15 door respondent 81, 118, 132, 170, 238, 318 en 376.

¹⁷¹ Zie tabel bij vraag 28 in de complete dataset, onder tabblad Leeftijdfoto.

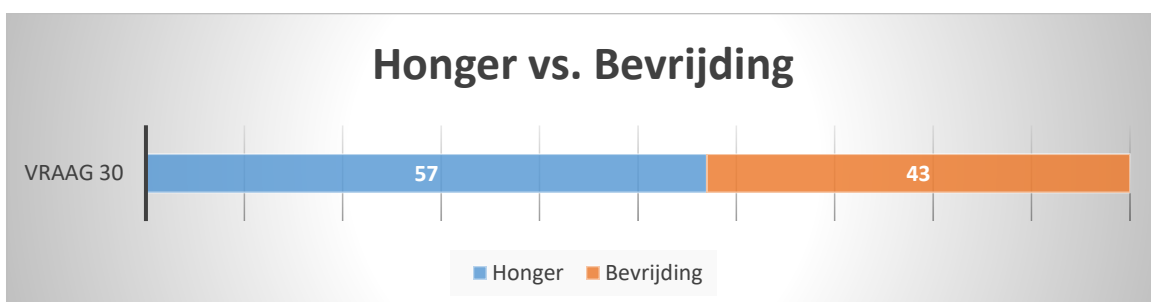
beeld van de soldaten. Bij de selectie van de foto van het Sinterklaasfeest was er al de verwachting dat deze foto niet als dusdanig zou worden herkend, zeker niet zonder bijschrift. Niet alleen is deze verwachting waarheid geworden, enkele respondenten hebben voor deze foto gekozen omdat ze dit beeld associëren met de Duitsers die een feest geven.¹⁷² Wel is duidelijk uit de antwoorden bij bovenstaande vragen dat voor het beeld van vermaak geen ruimte is in de collectieve beeldvorming van Nederland.

De vragen 22 en 30 kijken naar twee andere populaire onderwerpen in de schoolboeken. Vraag 22 zet het beeld van onderduiken tegenover het beeld van leven op straat. Het resultaat staat hieronder in tabel 20.



Tabel 20. Percentage van keuze voor Onderduiken ten opzichte van Leven op straat.

De foto die in de enquête is gebruikt is dezelfde als die in de schoolboeken staat. Hoewel de foto vooral in de eerste decennia na de oorlog wordt gebruikt, wordt het onderwerp onderduiken wel over de decennia heen steeds besproken. Dit beeld is dan ook sterker in de beeldvorming, dan het beeld dat op straat het leven gewoon doorging.

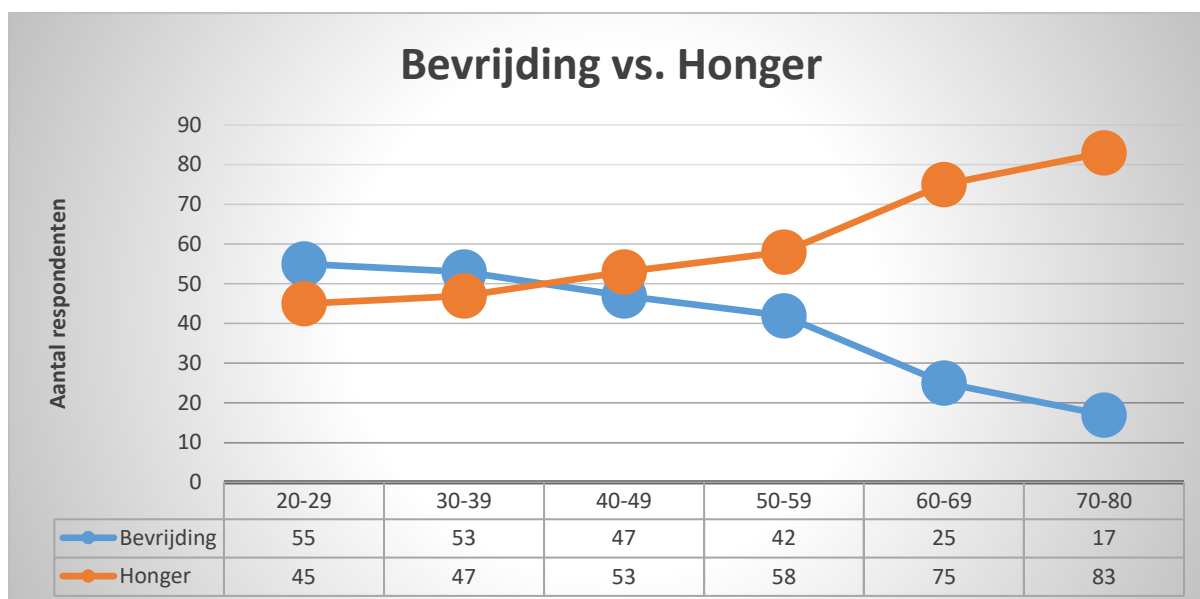


Tabel 21. Percentage van keuze voor Honger ten opzichte van Bevrijding.

Bij vraag 30 zijn er foto's van de bevrijding en de honger met elkaar vergeleken en het resultaat daarvan staat hierboven in tabel 21. Het beeld van honger komt vaker voor dan het beeld van bevrijding, maar beide onderwerpen worden in de teksten evenveel besproken en vaak ook in relatie met elkaar. Bij beide foto's wordt door de respondenten herkend wat er met de foto wordt bedoeld. De verklaringen die men geeft gaan over de bevrijding of over de honger.¹⁷³ Bij deze vraag is er een duidelijk verschil te zien tussen de verschillende leeftijdsgroepen. In tabel 22 is te zien dat naarmate de respondent ouder is, er steeds vaker wordt gekozen voor de foto met het hongerige kind.

¹⁷² Zie de verklaring bij vraag 29 door respondent 22, 52 en 217.

¹⁷³ Zie de verklaring die de respondenten geven bij vraag 30.



Tabel 22. Percentage van keuze voor Bevrijding ten opzichte van Honger uitgesplitst op leeftijd.

De verklaring hiervan is niet alleen te vinden in de weergave in de schoolboeken. Foto's van hongerige kinderen komen door de jaren heen voor. Bovendien wordt in alle schoolboeken de honger ook besproken in de tekst. De oudere generaties staan in leeftijd dicht bij de oorlog, wat inhoudt dat hun ouders de oorlog hebben meegemaakt en daarmee ook de voedselschaarste en de honger. Dit beeld zal ongetwijfeld door de ouders zijn meegegeven aan hun kinderen, waarbij het effect over de jaren heen steeds minder is geworden.

Concluderend

Bij maar een klein gedeelte van de respondenten bestaat het beeld dat het dagelijks leven tijdens de oorlog voor veel mensen door ging. Veruit de meeste respondenten kiezen voor de foto met het iconische beeld, waarbij er veel respondenten ook aangeven het beeld van het dagelijks leven niet te herkennen. Er is bijna niemand die lijkt te weten dat de sportwedstrijden gewoon doorgingen en er zelfs meer kaartjes voor werden verkocht. Het beeld van soldaten is veel sterker binnen de beeldvorming. Het is bij dit thema moeilijker om de invloed van de schoolboeken te bepalen, omdat de beelden van het dagelijks leven helemaal niet terugkomen in de schoolboeken. Het is te makkelijk om te zeggen dat een gebrek aan aandacht in de schoolboeken er ook automatisch voor zorgt dat het niet in de beeldvorming van de Nederlanders terugkomt. Het vormt op zijn best een indirect bewijs voor de invloed.

De laatste jaren is er geleidelijk aan meer aandacht voor het feit dat veel mensen gewoon door probeerde te leven. Deze opkomst is ook terug te zien bij de antwoorden van vraag 28 en 30. Hierbij zijn het vooral de jongere generaties die meer geneigd zijn om de beelden van het dagelijks leven te kiezen dan de oudere generaties. Dit kan komen door de schoolboeken, maar het kan ook komen doordat herinneringen aan de oorlog vanuit oudere generaties minder worden overgedragen. Vooral de oudere generaties hebben een sterke voorkeur voor de foto's van het hongerige jongetje en de razzia. Deze voorkeur is vanuit de schoolboeken zelf niet te verklaren. De reden hiervoor moet dan ook gezocht worden in andere invloeden. Een mogelijke verklaring kan in de invloed van familie verhalen in de jeugd zijn.

3. Conclusie

De oorlog is na 72 na het eindigen ervan nog altijd relevant. Naast boeken over de oorlog, waar er jaarlijks nog nieuwe van op de markt komen, zijn musea ook nog steeds volop bezig met de Tweede Wereldoorlog en blijft het een onderwerp dat wordt besproken in de schoolboeken.¹⁷⁴ Binnen deze thesis is er gekeken naar de invloed van de weergave van de Tweede Wereldoorlog in de schoolboeken op het collectieve geheugen van Nederland. Om de invloed hiervan de onderzoeken zijn er twee stappen doorlopen binnen deze thesis. De eerste stap was het analyseren van schoolboeken die gepubliceerd zijn tussen 1960 en 2010 om te kijken welke beelden en onderwerpen er in voorkomen. De tweede stap was om deze beelden via een enquête voor te leggen aan een steekproef van de Nederlandse maatschappij, waarbij de respondenten steeds moesten kiezen welke van de twee getoonde foto's het beste paste bij hun beeldvorming.

In het eerste gedeelte van deze thesis is er gekeken naar de manier waarop schoolboeken als bron van onderzoek kunnen dienen. Als onderdeel van de zeitgeist reflecteren schoolboeken voor een deel de maatschappij. De onderwerpen die worden behandeld en de manier waarop er over die onderwerpen wordt geschreven zijn reflecties van wat de maatschappij op dat moment belangrijk vindt en hoe men op dat moment denkt over het verleden. Zo is te zien dat in de groei in aandacht voor de Jodenvervolging in de schoolboeken volgt op de groei van aandacht voor de Jodenvervolging in de maatschappij. Daarnaast leren schoolboeken ons de basis van onze kennis en de beelden die wij in de schoolboeken zien, beïnvloeden onze beeldvorming. Tenminste, dat is ook waar binnen deze thesis naar is gekeken.

Als er onderzoek wordt gedaan naar beeldvorming komen we al snel uit bij foto's. Foto's bieden de mogelijkheid om een samenvatting van een gebeurtenis weer te geven, wat door Rob Kroes de 'epic concentration' wordt genoemd.¹⁷⁵ Ook in de schoolboeken komen er foto's voor. Vaak zijn dit algemenere foto's die niet verwijzen naar één unieke gebeurtenis maar als een generiek beeld verwijzen naar grotere gebeurtenissen of ontwikkelingen. Dit soort beelden zijn binnen dit onderzoek de iconische beelden genoemd. Uit de analyse van de schoolboeken zijn verschillende onderwerpen naar voren gekomen die geschikt waren om te gebruiken in de enquête. Het verschil in de mate waarin deze onderwerpen in foto's in de schoolboeken voorkomen maakte dat ze geschikt waren om te kijken naar verschillen in beeldvorming tussen generaties. Uiteindelijk is er een selectie gemaakt van de onderwerpen en zijn ze onderverdeeld in zes thema's. Aan de hand van deze thema's is er gekeken naar de invloed van schoolboeken op de collectieve beeldvorming. Deze resultaten zijn besproken in het tweede gedeelte van deze thesis.

Eerst is er gekeken naar de mate waarin de respondenten verschillende bronnen als bepalend voor de beeldvorming zien en hoe betrouwbaar ze die bronnen vinden in relatie tot de Tweede Wereldoorlog. Historische foto's werden allebei gezien als zowel het meest betrouwbaar en het meest bepalend voor de beeldvorming. Foto's staan qua betrouwbaarheid zelfs boven musea en schoolboeken. Historische foto's worden gezien als de meest betrouwbare bron vanwege het gevoel dat ze een stukje van het verleden kunnen tonen. Maar blijkbaar moeten deze foto's dan wel passen bij het beeld dat men heeft van die tijd. Kleurenfotografie wordt namelijk veel minder gezien als passend bij de oorlog dan zwart-wit fotografie. Doordat men denkt dat kleurenfotografie na de oorlog pas is uitgevonden denken veel mensen dat de foto's zijn ingekleurd of uit een film komen. Foto's die in kleur zijn en pas recentelijk hun weg hebben gevonden naar het publieke domein lopen daarmee het risico om niet herkend te worden als zijnde een authentieke foto. Hier ligt dus een taak voor historici om het publiek meer bekend te maken met kleurenfoto's zodat ook de onbekende foto's geaccepteerd kunnen worden als historisch correct.

¹⁷⁴ Somers, *Oorlog in het museum*, 34.

¹⁷⁵ Kroes, *Photographic Memories*, 13.

De schoolboeken maken allemaal gebruik van zwart-wit fotografie. Dat de respondenten kleurenfotografie niet bij de oorlog vinden passen is daarmee een eerste indicatie dat de schoolboeken invloed hebben op de beeldvorming. Ook de resultaten van het thema dagelijks leven lijken erop te wijzen dat schoolboeken invloed hebben op de beeldvorming. Het beeld van verwoesting komt het meeste voor in de schoolboeken en wordt ook gekozen zodra de respondenten dit herkennen in een foto, zelfs als het niet het onderwerp is maar een element op de achtergrond.

Een beeld dat heel weinig voorkomt is het beeld van vrouwen tijdens de oorlog en hun rol in onder andere het verzet of het leger. Het effect van de schoolboeken is hier een stuk minder direct. Hier is namelijk sprake van de invloed van een gebrek aan beeldvorming, in ieder geval tot aan omstreeks 1990. Bij dit thema wordt er een stuk minder voor het beeld van vrouwen gekozen wanneer de foto is gecombineerd met het beeld van een man. Er vallen hier wel twee dingen bij op. Ten eerste dat vrouwen gemiddeld nog minder voor het beeld van vrouwen tijdens de oorlog kiezen dan mannen. Hoewel dit niet een direct effect is van de schoolboeken, is het wel een indicatie dat schoolboeken naar invloed op de beeldvorming ook belangrijk zijn voor de vorming van een identiteit. Als vrouwen nooit geleerd hebben dat vrouwen ook een rol speelden tijdens de oorlog, kunnen ze zichzelf niet met de oorlog identificeren en vinden dan het beeld van een vrouw tijdens de oorlog niet passend.

Het tweede dat opvalt is dat veel van de respondenten die voor de vrouw hebben gekozen, dit gedaan hebben om andere redenen dan de vrouw. Vergelijkbaar met het beeld van verwoesting dat dusdanig sterk is dat zelfs verwoesting op de achtergrond wordt gezien, is het beeld van de vrouw zo zwak dat de vrouw op de voorgrond niet wordt gezien. Veel van de keuzes zijn gebaseerd op andere elementen. Hiermee is de beeldvorming een weerspiegeling van de schoolboeken.

Bij de Jodenvervolging is het een stuk lastiger om een invloed van de schoolboeken te herkennen. Dit komt waarschijnlijk door het grote maatschappelijk belang dat er aan de vervolging wordt gehecht waardoor de respondenten veel vaker met dit soort beelden in aanraking zijn geweest. Vooral het symbool van de Jodenster, die in de schoolboeken wel voorkomt maar eigenlijk nergens expliciet genoemd wordt, wordt wel steeds gezien als het teken voor de vervolging. Bovendien wordt de Jodenster ook steeds genoemd als reden om voor een foto te kiezen. In dit geval kan er dus niks gezegd worden over de invloed van de schoolboeken.

De oorlog buiten Europa komt qua beeld in de schoolboeken erg weinig voor, maar wordt in de tekst wel veel besproken. Wanneer er gekeken wordt naar de antwoorden van de respondenten dat lijken deze de beeldvorming in de boeken ook weer te volgen. De foto's van de koloniale strijdmachten worden veel minder gekozen, net als de foto van de Britten in Azië. Voor een deel worden deze keuzes verklaard door de notie dat deze beelden 'ver weg' zijn of niet Europees. Hier kan uit worden opgemaakt dat voor de respondenten de oorlog Europees is geweest. Het ontbreken van foto's van koloniale strijdmachten in schoolboeken lijkt dit beeld alleen maar in de hand te werken.

Ook is er gekeken naar de beeldvorming rondom foto's van het dagelijks leven tijdens de oorlog. Hiervoor zijn voornamelijk beelden gebruikt uit recente publicaties daarover. Deze foto's worden allemaal minder vaak gekozen dan de iconische beelden uit de schoolboeken. Vooral uit de verklaringen die de respondenten geven blijkt vaak dat van de beelden van bijvoorbeeld vermaak zelfs wordt gedacht dat deze van voor of na de oorlog zijn, aangezien vermaak geen onderdeel kan zijn van de oorlog.

Wanneer er gekeken wordt naar bovenstaande resultaten dan kan er gezegd worden dat schoolboeken invloed hebben op de collectieve beeldvorming van Nederland. Maar daar moet ook bij worden gezegd dat de invloed een wisselend effect heeft. Bij een aantal vragen, en bij de Jodenvervolging als thema in zijn geheel, zijn er resultaten die niet vanuit de beeldvorming in de schoolboeken zelf kunnen worden verklaard. Zo is er bij vraag 30 een groot verschil zichtbaar tussen de leeftijd van de respondenten en de keuze die ze maken. Hoe ouder de respondent is, des te vaker wordt er gekozen voor het beeld van honger. Hoewel de groottes van de groepen te klein

is om harde uitspraken te doen over significante verschillen, is dit een effect dat niet als slechts toeval gezien kan worden.

De conclusie van deze thesis moet dan ook zijn dat er wel degelijk invloed lijkt te zijn van de schoolboeken op de beeldvorming, alleen dat het ook duidelijk is dat er andere invloeden meespelen die buiten het bereik van dit onderzoek vallen. Belangrijker nog is dat er ook sterke aanwijzingen zijn dat de leerlingen zich identificeren met de geschiedenis die er in de schoolboeken wordt verteld. Dit effect is zichtbaar met de toe-eigening van het verleden door meisjes/vrouwen en met toe-eigening van een Europese identiteit in het algemeen. Dit houdt in dat zodra er meer aandacht wordt besteedt aan de koloniale strijdmachten, de leerlingen met een migratie-achtergrond zich ook sneller verbonden kunnen voelen met deze geschiedenis. Dit kan helpen om de problemen die daar nu rondom bestaan te overkomen.

Hierbij moet wel worden gezegd dat *het* collectief geheugen niet bestaat. Een collectief bestaat immers uit vele individuen, ieder met eigen geheugen. Dit onderzoek is dan ook een verkennend onderzoek geweest en verder onderzoek is nodig om meer te kunnen zeggen over de wisselwerking tussen verschillende aspecten van de populaire cultuur rondom de Tweede Wereldoorlog. Wat dit onderzoek verder gedaan heeft is in kaart brengen welke beelden meer passend worden gevonden bij de Tweede Wereldoorlog. De opzet van dit onderzoek, waarin verschillende beelden met elkaar worden vergeleken, biedt een scala aan mogelijkheden om de beeldvorming bij het publiek in kaart te brengen.

De kennis uit dit onderzoek kan gebruikt worden om het onderwijs over de oorlog aan te passen zodat men ook de onbekende beelden beter leert (her)kennen. In de inleiding werd al gezegd dat historici rekening dienen te houden met de kennis van het publiek. Alleen als de boodschap raakvlak heeft met de personen voor wie we schrijven, alleen dan pas accepteren ze onze boodschap. Uiteindelijk gaat geschiedenis om mensen. Zowel de mensen voor wie we schrijven als de mensen waarover we schrijven.

Literatuurlijst

- Altena, Marga, *Visuele Strategieën. Foto's en films van fabriekswerksters in Nederland (1890-1919)* (Amsterdam 2003).
- Assmann, Aleida, 'Re-framing memory. Between individual and collective forms of constructing the past', in: Karin Tilmans, Frank van Vree en J.M. Winter (red.), *Performing the past: memory, history, and identity in modern Europe* (Amsterdam 2010) 35 – 50.
- Assmann, Jan en Jan Czaplicka, 'Collective Memory and Cultural Identity', *New German Critique* 65 (1995) 125 – 33.
- Baets, Antoon de, *Beeldvorming over niet-westerse culturen. De invloed van het geschiedenisboek op de publieke opinie in Vlaanderen 1945-1984* (Gent 1988).
- Barnouw, David, *De Bezetting in een notendop* (Amsterdam 2005).
- Bate, David, 'The memory of photography', *Photographies* Vol. 3, No. 2 (sept. 2010), 243-257.
- Berkel, Marc L.F. van, 'Holocaust representation in Dutch history textbooks 1960-2010', *Studi sulle formazioni* februari 2016, 47-65.
- Beunders, H.J.G., 'Oorlogsfotografie. De duistere betekenis van beelden', in E.O.G. Haitsma Mulier, L.H. Maas en J. Vogel (red.), *Het beeld in de spiegel. Historiografische verkenningen*. (Hilversum 2000), 19-38.
- Beunders, H.J.G. en Martijn Kleppe, 'Een plaatje bij een praatje of bron van onderzoek?', *Groniek* Nr. 187 (2010), 121-139.
- Bijl, Paul, *Emerging Memory. Photographs of Colonial Atrocity in Dutch Cultural Remembrance* (Amsterdam 2015).
- Blom, Hans, *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*. (Bergen, 1983).
- Burke, Peter, *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence* (Londen 2001).
- Connerton, Paul, *How societies remember* (Cambridge 1989).
- Erll, Astrid, *Memory in culture* (Hampshire 2011).
- Ferro, Marc, *The Use and Abuse of History: or how the past is taught to children* (Londen, 2003).
- Grever, Maria, *Verlangen naar een tastbaar verleden: erfgoed, onderwijs en historisch besef* (Hilversum 2014).
- Hagopian, P. 'Vietnam War Photography as a Locus of Memory' in A. Kuhn en K.E. McAllister (red.), *Locating Memory. Photographic Acts* (New York 2008), 201-222.
- Have, Wichert ten, *1940: Verwarring en aanpassing* (Houten 2015).
- Heijden, Chris van der, *Grijs Verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001).
- Heijden, Chris van der, *Dat nooit meer. De nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Amsterdam 2011).
- Hondius, Dienneke, *Oorlogslessen. Onderwijs over de oorlog sinds 1945* (Amsterdam 2010).
- Howells, R. en J. Negreiros, *Visual Culture* (Cambridge 2015).
- Imkamp, Lodewijk, René Kok en Erik Somers, *De oorlog in kleur. Hustinx reist door Nederland 1939-1946* (Zwolle 2015).
- Kalela, Jorma, *Making History. The Historian and the Uses of the Past* (Basingstoke 2012).

- Keas, Anton, *From Hitler to Heimat. The Return of History as Film* (Cambridge 1989).
- Kloek, Els, *101 vrouwen en de oorlog* (Nijmegen 2016).
- Kleppe, Martijn, *Canonieke Icoonfoto's. De rol van (pers)foto's in de Nederlandse geschiedschrijving* (Delft 2013).
- Kok, René, Herman Selier en Erik Somers, *Fotografie in bezettingstijd* (Zwolle 1993).
- Kok, René en Erik Somers, *Stad in Oorlog, Amsterdam 1940-1945 in foto's* (Zwolle 2017).
- Kroes, Rob, *Photographic Memories. Private Pictures, Public Images, and American History* (Hanover 2007).
- Laarse, Rob van der, *De Oorlog als beleving. Over de musealisering en encenering van Holocaust-erfgoed* (2011) PDF ebook, <http://dare.uvu.vu.nl/bitstream/handle/1871/24142/RWA?sequence=2> (18-8-2017).
- Lässig, S. en K.H. Pohl, 'History textbooks and Historical Scholarship in Germany', *History Workshop Journal* Vol. 67, Iss. 1, 2009, 125-139.
- Marienfeld, W., 'Schoolboekanalyse en het herzien van schoolboeken', in P.E.M. Fontaine (red.), *Historisch-didactisch cahiers 3 Schoolboekanalyse* (Groningen 1980), 44-58
- McBride, Joseph, *Steven Spielberg: A Biography* (Mississippi 2010).
- Moore, Rob, 'Capital', in Michael Grenfell (red.), *Pierre Bourdieu. Key Concepts* (Durham 2008) 98-113.
- Moss, Mark Howerd, *Toward the visualization of history: the past as image* (Lanham 2008).
- Oord, Ad van den, *Allochtonen van nu en de oorlog van toen. Marokko, de Nederlands Antillen, Suriname en Turkije in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 2004).
- Perlmutter, David, *Photojournalism and foreign policy. Icons of outrage in international crisis* (Westport 1998).
- Ribbens, Kees, 'Strijdtonelen. De Tweede Wereldoorlog in de populaire historische cultuur', *Tijdschrift voor geschiedenis*, Vol. 127, No. 1, 2014, 85-106.
- Rogers, P.J., 'The power of visual representation', in: A.K. Dickinson, P.J. Lee en P.J. Rogers (red.), *Learning History* (Londen 1984), 154-168.
- Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 2008).
- Rosenzweig, Roy en David Thelen, *Presence of the Past* (New York 1998)
- Schumacher, Erik, *1942: Oorlog op alle fronten* (Houten 2017).
- Slaa, Robin te, *1941: Het master valt* (Houten 2016).
- Somers, Erik, *Oorlog in het museum. Herinnering en verbeelding* (Zwolle 2014)
- Sontag, Susan, *On Photography* (St Ives 2008).
- Sturken, Marita, *Practices of Looking: an introduction to visual culture* (New York 2001).
- Tops, Ellen, *Foto's met gezag. Een semiotisch perspectief op priesterbeelden 1930-1990* (Nijmegen 2001).
- Vos, Chris, *Bewegend Verleden. Inleiding in de analyse van films en televisieprogramma's* (Amsterdam 2004, tweede oplage 2007).
- Vree, Frank van, en Rob van der Laarse (red.), *De Dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009).
- Wilschut, Arie., Dick van Straaten en Marcel van Riessen, *Geschiedenisdidactiek. Handboek voor de vakdocent* (Bussum 2004).
- Zelizer, Barbie, *Remembering to forget. Holocaust memory through the camera's eye* (Chicago 1998).

Geraadpleegde websites.

- Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 'Interesse voor WOII in het onderwijs blijft groeien' (versie 2 maart 2017)
<http://www.kampwesterbork.nl/nl/museum/nieuws/detail.html?id=42322#/index> (18-8-2017).
- <http://www.steekproefcalculator.com/steekproefcalculator.htm> (18-8-2107).
- Gerben van 't hof, 'NIOD blijft oorlogsfoto's en verhalen verzamelen' (versie 2-5-2017),
<http://www.ad.nl/nieuws/niod-blijft-oorlogsfoto-s-en-verhalen-verzamelen~ad5dfc30/>
(18-8-2017).

Geraadpleegde databases

- <https://easy.dans.knaw.nl/ui/datasets/id/easy-dataset:51895> (18-8-2017).

Bijlage 1 - Lijst met gebruikte schoolboeken (op chronologische volgorde)

1. Beemsterboer, W., e.a., *Wereld in wording. Deel 3 Nieuwste geschiedenis* (Den Haag 6^{de} druk 1960).
2. Blonk, A. en J. Romein, *Leerboek der algemene en vaderlandse geschiedenis. Deel III Nieuwere en Nieuwste Geschiedenis* (Groningen 6^{de} druk 1964).
3. Adang, A, F.E.M. Vercauteren, *Mensen en Machten 4Havo* (Amsterdam 1970).
4. Beemsterboer, W., e.a., *Wereld in Wording, Deel 3 Nieuwste geschiedenis* (Den Haag 13^{de} gewijzigde druk 1971).
5. Kalkwiek, W.F., C.C.A. van der Wilde en J. Wilschut, *Geschiedenis in taal en thema, deel IV vwo-havo* (Amsterdam 5^{de} oplage 1973).
6. Adang, A, F.E.M. Vercauteren, *Mensen en Machten 5VWO* (Amsterdam 1974).
7. Beemsterboer, W., e.a., *Wereld in Wording 4 havo-vwo. Van 1919 tot heden.* (Den Haag 5^{de} druk 1978).
8. Ceulaert A.B., O. Feitsma, *Kleio voor de mavo-top* (1977).
9. Ceulaert A.B., O. Feitsma, *Kleio voor de havo-top* (Zeist 2^{de} herziene druk 1978).
10. Ceulaert A.B., O. Feitsma, *Kleio voor de vwo-top* (Zeist 2^{de} herziene druk 1979).
11. De Beer, C.A., e.a., *Geschiedenis in onderwerpen. 4 mavo* (Amsterdam 4^e en 5^{de} oplage 1980).
12. Adang, A., F.E.M. Vercauteren, *Mensen en Machten. Examenboek geschiedenis havo-vwo* (Amsterdam 2^{de} druk 2^{de} oplage 1980).
13. De Beer, C.A., e.a. *Geschiedenis in onderwerpen 4/5 Havo* (Amsterdam 6^{de} oplage 1981).
14. De Beer, C.A., e.a., *Geschiedenis in onderwerpen 5/6 vwo* (Amsterdam 4^{de} oplage 1981).
15. Das, P., e.a., *Vragen aan de geschiedenis deel 3M* (Groningen 1986).
16. Dalhuisen, L., van der Geest, e.a., *Sprekend Verleden. Een geschiedenis van de wereld deel 3* (s-Gravenhage 1987).
17. Kalkwiek, K.A., J.W. van Lent en G.J. van Setten, *Verleden tijd? Deel 3* (Amsterdam 1^e druk 1^e oplage 1987).
18. Beenackers-Heeren, B., e.a., *Vragen aan de geschiedenis, deel 4/5 Havo* (Groningen 1988).
19. Blom, J.C.H., e.a., *Sprekend Verleden deel 3* (Rijswijk 1991).
20. Dalhuisen, L., e.a., *Sprekend Verleden. Geschiedenis tweede fase 4 vwo, gemeenschappelijk deel* (Baarn 1998).
21. Dun, P. van, e.a., *Bronnen. Geschiedenis voor 2vm* (Houten 1998).
22. Bulthuis, J.H. e.a., *MeMo, geschiedenis voor de basisvorming, vbo/ mavo editie* (Den Bosch 1998).
23. Bulthuis, J.H. e.a., *MeMo, geschiedenis voor de basisvorming, mavo/ havo* (Den Bosch 1999).
24. Backx, C, e.a., *MeMo, geschiedenis voor de tweede fase, basisboek Havo* (Den Bosch 1^e druk 1999).
25. Dun, P. van, e.a., *Bronnen. Geschiedenis voor 3 havo* (Houten 2000).
26. Bastiaans, C., *Sprekend Verleden. Van Prehistorie tot en met nieuwste tijd. VWO* (Baarn 2009).
27. Berg, J. van den, H. Botter, e.a., *Columbus, Geschiedenis 2 vmbo-t/ havo* (2009).
28. Berg, J. van den, H. Botter, e.a., *Columbus. Geschiedenis 3 Havo* (2009).
29. Berg, J. van den, H. Botter, e.a., *Columbus. Geschiedenis 3 VWO* (2010).
30. Dalhuisen, L., e.a., *Sprekend Verleden Havo* (2010).
31. Bastiaans, C., e.a., *Sprekend Verleden Havo/vwo 3* (Amersfoort 4^{de} druk 5^{de} oplage 2010).
32. Dalhuisen, L., e.a, *Sprekend Verleden VMBO GT/Havo 2* (2013).

Bijlage 2 – De gebruikte foto's

Bronnenlijst

Hieronder staat de afkomst van de foto's, in volgorde van verschijning in de enquête. Sommige foto's zijn tijdens de enquête dubbel gebruikt. De afkomst van deze foto's zal hieronder slechts 1 keer genoemd worden.



Afbeelding 1. *Schoolfoto van Anne Frank*. 1940. Collectie Anne Frank Stichting Amsterdam. Bron: Wikimedia Commons, <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:AnneFrankSchoolPhoto.jpg>, 22-5-2017.



Afbeelding 2. *Koningin Wilhelmina spreekt tot het volk via Radio Oranje*. 28 juli 1940. Nationaal Archief. Bron: Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Koningin_Wilhelmina_Radio_Oranje_II.jpg?uselang=nl, 22-5-2017



Afbeelding 1. No 5 Army Film & Photography Unit. *D-Day – Britisch Forces During the invasion of Normandy 6 June 1944*. Imperial War Museums © IWM (BU 1181). Bron: Imperial War Museums, <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205203185>, 22-5-2017.



Afbeelding 4. United States Navy. *To the beaches of Normandy*. 6 juni 1944. U.S Navy Naval History and Heritage Command. Bron: Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:To_the_beaches_of_normandy.jpg, 22-5-2017.



Afbeelding 5. *Twee Joodse Meisjes op de Dam*. Januari 1943. Beeldbank WO2/NIOD. Bron: René Kok en Erik Somers, *Stad in Oorlog, Amsterdam 1940-1945 in foto's* (Zwolle 2017), pagina 90.



Afbeelding 6. *The Battle of Monte Casino*. Januari – Mei 1944. Imperial War Museums, part of the Selinger Franz Collection © IWM (MH 6352). Bron: Imperial War Museums, <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205194489>, 22-5-2017.



Afbeelding 7. Duitse soldaten rusten uit op een terras na hun doortocht in Breda. 15 mei 1940. Beeldbank WO2/NIOD. Bron: René Kok en Erik Somers, *Het Grote 40-45 Boek* (Zwolle 2011), pagina 172.



Afbeelding 8. Amerikaanse soldaten op een terras in Parijs. September 1944. National Archives. Bron: René Kok en Erik Somers, *Het Grote 40-45 Boek* (Zwolle 2011), pagina 185.



Afbeelding 9. Royal Air Force official photographer. *Royal Air Force: Headquarters Allied Expeditionary Air Force. No. 38 Group RAF. 1939-1945*. Imperial War Museums, part of the Air Ministry Second World War Official Collection © IWM (CH 13331). Bron: Imperial War Museums, <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205210565>, 22-5-2017.



Afbeelding 10. Royal Air Force official photographer. *The woman's auxiliary air force, 1939-1945.* 1939-1945. The Imperial War Museums, part of the Air Ministry Second World War Official Collection © IWM (CH 215). Bron: Imperial War Museums, <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205208438>, 22-5-2017.



Afbeelding 11. No 9 Army Film & Photography Unit. *The British Army in Burma during the Second World War.* 1939-1945. Imperial War Museums, part of War [Office, Central Office Of Information and American Second World War Official Collection](#) © IWM (SE 2138). Bron: Imperial War Museums, <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205194936>, 22-5-2017.



Afbeelding 12. *Jews from the Lodz ghetto board deportation trains for the Chelmo death camp.* 1942-1944. National Museum of American Jewish History. Bron: United States Holocaust Memorial Museum, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa27537>, 22-5-2017.



Afbeelding 13. *Deportation of Jews from the Lodz ghetto to the Chelmno death camp.* April 1942. United States Holocaust Memorial Museum. Bron: United States Holocaust Memorial Museum, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1144675>, 22-5-2017.



Afbeelding 14. [No 9 Army Film & Photographic Unit](http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205194934). *African Troups in Burma During the Second World War.* 1939-1945. Imperial War Museums, part of War Office, Central Office of Information and American Second World War Official Collection © IWM (SE 1884). Bron: Imperial War Museums, <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205194934>, 22-5-2017.



Afbeelding 15. *Canadian Soldiers on Juno Beach.* 6 juni 1944. National Archives Canada. Bron: Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Canadian_soldiers_on_Juno_Beach.jpg, 22-5-2017.



Afbeelding 16. *Normandy Invasion*. 6 juni 1944. U.S Navy Naval History and Heritage Command. Bron: Wikimedia Commons, <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Normandy7.jpg>, 22-5-2017.



Afbeelding 17. Royal Air Force official photographer. *Presentation of a Royal Air Force Emsign and Memorial Tablet to the Cathedral Church of St Mary the Virgin Southwell*. 1945. Imperial War Museums, part of the Ministry of Defence © IWM (MH 7629). Bron: Imperial War Museums, <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205191331>, 22-5-2017.



Afbeelding 18. Royal Air Force official photographer. *Presentation of a Royal Air Force Emsign and Memorial Tablet to the Cathedral Church of St Mary the Virgin Southwell*. 1945. Imperial War Museums, part of the Ministry of Defence © IWM (MH 7631). Bron: Imperial War Museums, <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205191333>, 22-5-2017.



Afbeelding 19. US Official Photographer. *The Japanese Attack on Pearl Harbor*. 7 december 1941. Imperial War Museums, part of the Ministry of Information Second World War Official Collections © IWM (OEM 3589). Bron: Imperial War Museums, <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205191996>, 22-5-2017.



Afbeelding 20. Royal Navy official photographer. *Women on the Home Front*. 1939-1945. Imperial War Museums, part of the Admiralty Official Collection © IWM (A 9115). Bron, Imperial War Museums, <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205193240>, 22-5-2017.



Afbeelding 21. Royal Navy official photographer. *New Zealand Fleet Air Arm Pilots*. 16 februari 1944. Imperial War Museums, part of the Admiralty Official Collection © IWM (A 22244). Bron: Imperial War Museums, <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205154459>, 22-5-2017.



Afbeelding 22. Co Zeijlmaker. *Schaatsen*. 5 januari 1941. Nationaal Archief, Collectie Spaarnestad. Bron: René Kok en Erik Somers, *Stad in Oorlog, Amsterdam 1940-1945 in foto's* (Zwolle 2017) pagina 70.



Afbeelding 23. Soviet official photographer. *The Red Army on the Eastern Front*. 1941-1945. Imperial War Museums, part of the Ministry of Information Second World War Foreign Official Collection © IWM (RUS 1124). Bron: Imperial War Museums, <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205230595>, 22-5-2017.



Afbeelding 24. J. Borrius. *Kermis*. 23 mei 1942. Beeldbank WO2/NIOD. Bron: René Kok en Erik Somers, *Stad in Oorlog, Amsterdam 1940-1945 in foto's* (Zwolle 2017) pagina 84.



Afbeelding 25. Royal Air Force official photographer. *The Women's Auxiliary Air Force*. 1939-1945. Imperial War Museums, part of the Air Ministry World War Official Collection © IWM (CH 200). Bron: Imperial War Museums, <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205208435>, 22-5-2017.



Afbeelding 26. *The German-Soviet Invasion of Poland*. 31 augustus 1939. Imperial War Museums, part of the Poole James (MR) Collection © IWM (HU 8043). Bron: Imperial War Museums, www.iwm.org.uk/collections/item/object/205184935, 22-5-2017.



Afbeelding 27. *Uitzicht op Rotterdam na het bombardement op 14 mei 1940*. Mei 1940. German Federal Archive. Bron: Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bundesarchiv_Bild_146-2005-0003_Rotterdam_Zerst%C3%B6runge.jpg, 22-5-2017.



Afbeelding 28. Robert F. Sargent. *Into the Jaws of Death*. 6 juni 1944. National Archives and Records Administration. Bron: Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Into_the_Jaws_of_Death_23-0455M_edit.jpg, 22-5-2017.



Afbeelding 29. Rudolf Breslauer. *Joden wachtend op deportatie van Westerbork naar Auschwitz*. Circa 1943. Nationaal Archief. Bron: Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Joden_wachtend_op_deportatie_van_Westerbork_naar_Auschwitz.png, 22-5-2017.



Afbeelding 30. *Marcherende Soldaten*. Beeldbank WO2/NIOD. Bron: René Kok en Erik Somers, *Het Grote 40-45 Boek* (Zwolle 2011), pagina 108.



Afbeelding 31. Jan Stevens. *Ajax*. 7 mei 1944. Nationaal Archief, Collectie Spaarnestad. Bron: René Kok en Erik Somers, *Stad in Oorlog, Amsterdam 1940-1945* (Zwolle 2017), pagina 99.



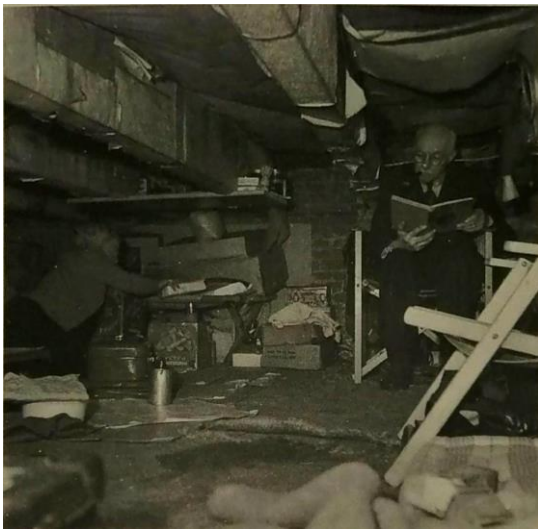
Afbeelding 32. E.G. Malindine, No 5 Army Film and Photography Unit. *The Liberation of Eindhoven, Holland*. 20 september 1944. Imperial War Museums, part of the Ministry of Information Second World War Colour Transparency Collection © IWM (TR 2371). Bron: Imperial War Museums, <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205189064>, 22-5-2017.



Afbeelding 33. Press Agency photographer. *The Polish Army in the North-West Europa Campaign*. 2-11-1944. Imperial War Museums, part of the Horsburgh Army Collection © IWM (HU 128080). Bron: Imperial War Museums, <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205393639>, 22-5-2017.



Afbeelding 34. Charles Breijer. *Alledaags*. Mei 1942. NIOD. Bron, René Kok en Erik Somers, *Stad in Oorlog, Amsterdam 1940-1945* (Zwolle 2017), pagina 85.



Afbeelding 35. *Onderduiken*. Bron: David Barnouw, *1940-1945: de canon van de Duitse bezetting in Nederland* (Zutphen 2016), pagina 7.



Afbeelding 36. *Kinderen vieren in kamp Westerbork het Chanoekefeest*. 1942-1944. Collectie HCKW, Hooghalen. Bron: Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kinderen_vieren_in_kamp_Westerbork_het_Chanoekefeest.jpg, 22-5-2017.



Afbeelding 37. Sgt. Laing. *Vught Concentration Camp*. 1944-1945. Imperial War Museums, part of the War Office Second World War Official Collection © IWM (B 11677). Bron: Imperial War Museums, <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205194349>, 22-5-2017.



Afbeelding 38. Stapf Bilderdienst. *Joodse wijk*. Najaar 1941. Beeldbank WO2/NIOD. Bron: René Kok en Erik Somers, *Stad in Oorlog, Amsterdam 1940-1945* (Zwolle 2017), pagina 140.



Afbeelding 39. Alphons Hustinx. *Leeuwarden*. 25 maart 1942. NIOD. Bron: Lodewijk Imkamp, René Kok en Erik Somers, *De oorlog in kleur. Hustinx reist door Nederland 1939-1946*. (Zwolle 2015), pagina's 146-147.



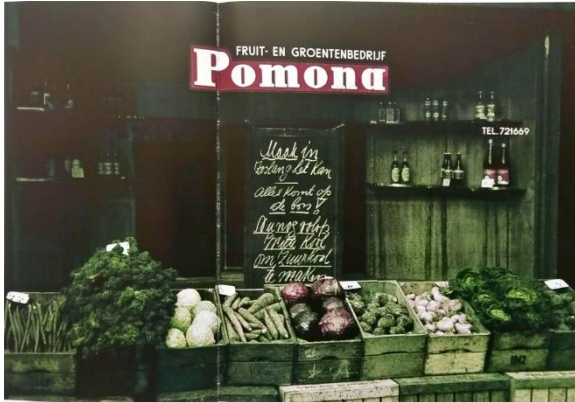
Afbeelding 40. Alphons Hustinx. *Roermond*. April 1945. NIOD. Bron: Lodewijk Imkamp, René Kok en Erik Somers, *De oorlog in kleur. Hustinx reist door Nederland 1939-1946*. (Zwolle 2015), pagina's 178-179.



Afbeelding 41. Alphons Hustinx. *Duitse soldaten voor Centraal Station Amsterdam*. Circa 1941. NIOD. Bron: René Kok en Erik Somers, *Stad in Oorlog, Amsterdam 1940-1945* (Zwolle 2017), pagina 292.



Afbeelding 42. *Star of David*. Imperial War Museums © IWM (INS 4356). Bron: Imperial War Museums, <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/30071193>, 22-5-2017.



Afbeelding 43. Alphonso Hustinx. *Op de bon*. NIOD. Bron: Lodewijk Imkamp, René Kok en Erik Somers, *De oorlog in kleur. Hustinx reist door Nederland 1939-1946*. (Zwolle 2015), pagina's 158-159.



Afbeelding 44. *The Wedding of Salomon Schrijver and Flora Mendels in the Jewish quarter of Amsterdam*. 1942. Unites States Holocaust Memorial Museum. Bron: Unites States Holocaust Memorial Museum, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1042084>, 22-5-2017.



Afbeelding 45. Rijksdocumentatiedienst. *Razzia*. Februari 1941. Nationaal Archief. Bron: Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Razzia_feb41_amsterdam.jpg, 22-5-2017.



Afbeelding 46. Bob Uriot. *Sinterklaas bij het verzet*. 5 december 1944. Beeldbank WO2/NIOD. Bron: René Kok en Erik Somers, *Stad in Oorlog, Amsterdam 1940-1945* (Zwolle 2017), pagina 188.



Afbeelding 47. Marius Meyboom. *Henkie Holvast uit de Tuinstraat*. 1944. Stedelijk Museum. Bron: Stedelijk Museum, <http://www.stedelijk.nl/en/artwork/42404-henkie-holvast-uit-de-tuinstraat>, 22-5-2017.



Afbeelding 48. E.G. Malindine, No 5 Army Film & Photography Unit. *The British Army in North-West Europe 1944-1945*. 1944-1945. Imperial War Museums, part of the War Office Second World War Official Collection © IWM (BU 939). Bron: Imperial War Museums, <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205206859>, 22-5-2017.



Afbeelding 49. Centrum voor Mondiaal Onderwijs. Bron: Centrum voor Mondiaal Onderwijs, <http://www.cmo.nl/erfgoed-vob/index.php/geschiedenis/verliefd-op-een-duitser>, 6-6-2017.

Bijlage 3 – Tabellen

Wat is jouw leeftijd-	Totaal
20-29	62
30-39	81
40-49	55
50-59	105
60-69	44
70-80	35
Eindtotaal	382

Tabel AA. Leeftijd van de respondenten.

Wat is jouw geslacht-	Totaal
Man	182
Vrouw	200
Eindtotaal	382

Tabel AB. Geslacht van de respondenten.

Bepalend	120
Helemaal niet bepalend	2
Neutraal	73
Niet bepalend	3
Niet echt bepalend	13
Redelijk bepalend	131
Zeer bepalend	40
Eindtotaal	382

Tabel AC. Aantal respondenten per mate waarin de oorlog bepalend wordt gevonden voor de Nederlandse identiteit.

Bijlage 4 – De enquête

De enquête is 12 juni 2017 verstuurd en in totaal hebben 382 mensen gereageerd. Hieronder staat de volledige enquête zoals deze is verstuurd. Een exemplaar in een hogere resolutie is te vinden op de website <https://beeldvormingwo2.wordpress.com/2017/08/18/resultaten-enquete/>.

14-6-2017

Panel Inzicht - Vragenlijsten - Onderzoek over Tweede Wereldoorlog

Onderzoek over Tweede Wereldoorlog

Beste deelnemer,

Begin mei stonden we tijdens de Dodenherdenking stil bij de slachtoffers die zijn gevallen tijdens en sinds de Tweede Wereldoorlog. Nog steeds ligt de aandacht op de slachtoffers van tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dit lijkt aan te geven dat deze periode uit de geschiedenis belangrijk blijft. Zelfs zo'n 70 jaar na het eindigen van deze oorlog.

Universiteit Utrecht doet een kleinschalig onderzoek naar beeldvorming rondom de Tweede Wereldoorlog. Deze enquête is een belangrijk deel van dit onderzoek. Tijdens deze enquête wordt aan de hand van foto's gekeken welke beeldtypen het best passen bij het collectief geheugen van de Nederlandse maatschappij. U wordt gevraagd om uit te leggen waarom u de ene foto beter passend vindt dan de ander. Dit is geen verplicht onderdeel van de vragenlijst.

Het invullen van deze vragenlijst duurt ongeveer 10 minuten. Uw antwoorden worden anoniem verwerkt. Wij wensen u veel plezier bij het invullen van deze vragenlijst.

Met vriendelijke groet,

Panel Inzicht

Er zijn 104 vragen in deze enquête

Demografie

* () Wat is jouw geslacht?

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Man
- Vrouw

* () Wat is jouw leeftijd?

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- jonger dan 20 jaar
- 20-29
- 30-39
- 40-49
- 50-59
- 60-69
- 70-80
- Ouder dan 80 jaar

* () Wat is jouw onderwijsniveau van de middelbare school?

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- LTS/IHNO/MULO/MAVO/VBO/VMBO
- MMS/HAVO
- Lyceum/HBS/VWO/Atheneum/Gymnasium
- Ik heb geen middelbare schoolonderwijs gevolgd

* () Wat is jouw hoogst genoten opleiding? (de opleiding waarvoor je een diploma hebt behaald)

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Geen of basisonderwijs
- LBO / VMBO (kader- of beroepsgericht) / MBO 1 / VBO
- MAVO / HAVO of VWO (eerste drie jaar) / VMBO (theoretisch of gemengd) / (M)ULO
- MBO 2, 3, 4 of MBO vóór 1998
- HAVO of VWO (4e, 5e of 6e klas) / HBS / MMS
- HBO of WO

Randinformatie

* ()

Kies het toepasselijke antwoord voor elk onderdeel:

	Geen	Zeer weinig	Weinig	Neutraal	Een beetje	Veel	Zeer veel
Hoeveel kennis heeft u van de Tweede Wereldoorlog?	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>

* ()

Kies het toepasselijke antwoord voor elk onderdeel:

	Geen	Zeer weinig	Weinig	Neutraal	Een beetje	Veel	Zeer veel
Hoeveel interesse heeft u voor de Tweede Wereldoorlog?	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>

* ()

Kies het toepasselijke antwoord voor elk onderdeel:

	Zeer onbelangrijk	Onbelangrijk	Redelijk onbelangrijk	Neutraal	Redelijk belangrijk	Belangrijk	Zeer belangrijk
Hoe belangrijk vindt u de Tweede Wereldoorlog als onderdeel van de Nederlandse geschiedenis?	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>

* () De Tweede Wereldoorlog had gevolgen voor veel verschillende landen. Daarbij kreeg de Tweede Wereldoorlog voor verschillende landen een eigen betekenis.

Kies het toepasselijke antwoord voor elk onderdeel:

	Helemaal niet bepalend	Niet bepalend	Niet echt bepalend	Neutraal	Redelijk bepalend	Bepalend	Zeer bepalend
Hoe bepalend vindt u de Tweede Wereldoorlog voor de Nederlandse identiteit?	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>

Randinformatie 2

* () Hoe betrouwbaar vindt u de informatie van de volgende bronnen, in relatie tot de Tweede Wereldoorlog?

Kies het toepasselijke antwoord voor elk onderdeel:

	Ze er on bet rouw baar	On bet rouw baar	Red elij k on bet rouw baar	Ne utra al	Red elij k bet rouw baar	Bet rouw baar	Ze er bet rouw baar	Ge en er var ing mee
Musea	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Persoonlijke verhalen (van bijvoorbeeld familieleden)	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Getuigenverklaringen (van bijvoorbeeld overlevenden)	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Geschiedenisleraren	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Schoolboeken	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Fictie boeken (romans)	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Films en tv programma's	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Documentaires	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Historische foto's	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Games	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>

Randinformatie 3

* () Hoe bepalend zijn de volgende bronnen voor het beeld dat u heeft over de Tweede Wereldoorlog?

Kies het toepasselijke antwoord voor elk onderdeel:

	Helemaal niet bepalend	Niet bepalend	Niet echt bepalend	Neutraal	Redelijk bepalend	Bepalend	Ze er bepalend
Musea	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Persoonlijke verhalen (van bijvoorbeeld familieleden)	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Getuigenverklaringen (van bijvoorbeeld overlevenden)	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Geschiedenisleraren	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Schoolboeken	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Fictie boeken (romans)	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Films en tv programma's	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Documentaires	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Historische foto's	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Games	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>

Tekstintro

() Bij de volgende vragen krijgt u steeds twee foto's te zien. Alle foto's zijn gemaakt tijdens de Tweede Wereldoorlog. Wij vragen u steeds de foto te kiezen die het meest past bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog.

Onder de foto's kunt u aangeven in welke mate de gekozen foto méér past bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog. Er zijn geen foute antwoorden. Bekijk u de foto's aandachtig en geef daarna uw eerlijke mening.

Vraag 1

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:



* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '12 [Vraag1]' (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?
#question107297 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){
#question107297 .answer-item { width: 49%; }})

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '13 [Vraag1b]' (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Vraag 2

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:



•



•

* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '15 [Vraag2] (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?
#question107727 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){
#question107727 .answer-item { width: 49%; }})

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '16 [Vraag2b] (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Vraag 3

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:



* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '18 [Vraag3] (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?
#question107730 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){
#question107730 .answer-item { width: 49%; })

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

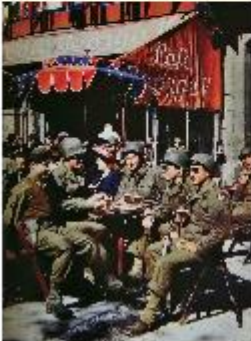
Antwoord was bij vraag '19 [Vraag3b] (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Vraag 4

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:



* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '21 [Vraag4] (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

#question107733 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){

#question107733 .answer-item { width: 49%; }}

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '22 [Vraag4b] (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Vraag 5

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:



* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '24 [Vraag5]' (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?)
#question107736 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){
#question107736 .answer-item { width: 49%; }}

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '25 [Vraag5b]' (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Vraag 6

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:



* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '27 [Vraag6]' (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?
#question107739 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){
#question107739 .answer-item { width: 49%; }})

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '28 [Vraag6b]' (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Vraag 7

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:



* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '30 [Vraag7] (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?
#question107742 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){
#question107742 .answer-item { width: 49%; }})

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '31 [Vraag7b] (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Vraag 8

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:



* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '33 [Vraag8]' (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

#question107745 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){

#question107745 .answer-item { width: 49%; }}

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '34 [Vraag8b]' (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Vraag 9

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:



* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '36 [Vraag9] (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?
#question107748 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){
#question107748 .answer-item { width: 49%; }})

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '37 [Vraag9b] (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Vraag 10

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:



* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '39 [Vraag10]' (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?
#question107751 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){
#question107751 .answer-item { width: 49%; }})

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '40 [Vraag10b]' (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Vraag 11

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:



* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '42 [Vraag11] (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?
#question107754 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){
#question107754 .answer-item { width: 49%; })

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '43 [Vraag11b]' (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Vraag 12

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:



* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '45 [Vraag12]' (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?)
 #question107757 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){
 #question107757 .answer-item { width: 49%; }}

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '46 [Vraag12b]' (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Vraag 13

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:



* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '48 [Vraag13] (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

#question107760 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){

#question107760 .answer-item { width: 49%; }}

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '49 [Vraag13b]' (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Vraag 14

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:



* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '51 [Vraag14] (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

#question107763 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){

#question107763 .answer-item { width: 49%; }})

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '52 [Vraag14b] (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Vraag 15

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:



* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '54 [Vraag15]' (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

#question107766 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){

#question107766 .answer-item { width: 49%; }}

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '55 [Vraag15b]' (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Vraag 16

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:



* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '57 [Vraag16]' (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?)
#question107769 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){
#question107769 .answer-item { width: 49%; } }

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '58 [Vraag16b]' (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Vraag 17

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:



* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '60 [Vraag17] (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

#question107772 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){

#question107772 .answer-item { width: 49%; }})

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '61 [Vraag17b] (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Vraag 18

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:



* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '63 [Vraag18] (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?)

```
#question107775 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){
```

```
#question107775 .answer-item { width: 49%; }} )
```

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '64 [Vraag18b] (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Vraag 19

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:



* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '66 [Vraag19] (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?
#question107778 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){
#question107778 .answer-item { width: 49%; }})

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '67 [Vraag19b] (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Vraag 20

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:



* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '69 [Vraag20] (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

#question107781 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){

#question107781 .answer-item { width: 49%; }}

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '70 [Vraag20b]' (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Vraag 21

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:



* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag 72 [Vraag21] (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?)
 #question107784 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){
 #question107784 .answer-item { width: 49%; }})

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag 73 [Vraag21b] (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Vraag 22

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:



* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag 75 [Vraag22] (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?)
 #question107787 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){
 #question107787 .answer-item { width: 49%; }})

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag 76 [Vraag22b] (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Vraag 23

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:



* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag 78 [Vraag23] (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?)

```
#question107790 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){
#question107790 .answer-item { width: 49%; }}
```

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag 79 [Vraag23b] (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Vraag 24

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:



* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '81 [Vraag24] (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?
#question107793 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){
#question107793 .answer-item { width: 49%; })

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '82 [Vraag24b] (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Vraag 25

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- 
- 

* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '84 [Vraag25] (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?)
#question107796 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){
#question107796 .answer-item { width: 49%; }})

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '85 [Vraag25b]' (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Vraag 26

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:



* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '87 [Vraag26] (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?
#question107799 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){
#question107799 .answer-item { width: 49%; }})

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

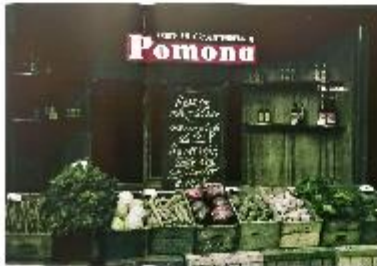
Antwoord was bij vraag '88 [Vraag26b] (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Vraag 27

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:



* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '90 [Vraag27] (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?)
 #question107802 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){
 #question107802 .answer-item { width: 49%; }}

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '91 [Vraag27b]' (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Vraag 28

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:



* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '93 [Vraag28] (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?
#question107805 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){
#question107805 .answer-item { width: 49%; }})

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '94 [Vraag28b] (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Vraag 29

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:



* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '96 [Vraag29] (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?)
#question107808 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){
#question107808 .answer-item { width: 49%; }})

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '97 [Vraag29b]' (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Vraag 30

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:



* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '99 [Vraag30] (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

#question107811 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){

#question107811 .answer-item { width: 49%; }}

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '100 [Vraag30b] (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Vraag 31

* () Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?

Kies één van de volgende mogelijkheden:



* () Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '102 [Vraag31]' (Welke van deze twee foto's past het best bij uw beeld over de Tweede Wereldoorlog?
#question107814 .answer-item { display: inline-block; text-align:center; vertical-align:top; } @media (min-width: 480px){
#question107814 .answer-item { width: 49%; }})

Kies één van de volgende mogelijkheden:

- Weinig
- Een beetje
- Veel meer

() Hieronder kunt u kort aangeven waarom u deze keuze heeft gemaakt.

Beantwoord deze vraag alleen als aan de volgende voorwaarden is voldaan:

Antwoord was bij vraag '103 [Vraag31b]' (Hoeveel méér past uw keuze bij uw beeld van de Tweede Wereldoorlog?)

Vul uw antwoord hier in:

Verstuur uw enquête
Bedankt voor uw deelname aan deze enquête.